

Lizbon Metro İstasyonlarındaki Azulejo Uygulamaları Üzerine Antolojik Bir Çalışma*

An Anthological Study On Azulejo Applications At Lisbon Metro Stations

ÖZET

Duvar karosu, tarihsel süreçte farklı kültür ve coğrafyalarda kullanılmış, teknik ve üslup açısından çeşitlilik göstermiştir. Portekiz duvar karosu olarak bilinen geleneksel azulejolar, çağdaş uygulamalarla da gelişme göstermiş ve seçkin örnekler oluşturmıştır. Kültürel miras kapsamında azulejolar, oluşturulan toplumsal bilinç ve farkındalıklar ekseninde Portekiz kimliğinin tanınmasında önemli bir sanatsal ifadeye dönüşmüştür. Bu yaklaşım sayesinde halka açık yerlerde azulejo kullanımlı projelere önem verilmiş ve özellikle metro istasyonları bu açıdan ayrıcalıklı alanlar olmuştur. Yer altı yapısı ile kapalı ve kasvetli bir ortama sahip olduğu düşünülen metroların kullanımının cazip kılınması, yolculukların özendirilmesi, Lizbon metro istasyonlarında azulejolar ile oluşturulmuş sanatsal yaklaşımlarla sağlanmıştır. Azulejo eserlerinin metro ağında sistematik olarak sergilenmesi ile Lizbon Metrosu, geniş bir kitle tarafından ziyaret edilen, devasa bir çağdaş sanat galerisi konumuna ulaşmıştır. Bu çalışma, Lizbon Metrosu'nun kurulduğu tarihten günümüze kadar geçen sürede, sanat ile ilişkisi üzerine biçimlenmiştir. Sanatsal ifadenin mevcut kültürel yaklaşımla nasıl sağlandığı ve seramik bir kaplama malzemesi olarak azulejoların bu sanatsal ifadeye önemi üzerine durulmuştur. Ayrıca metro istasyonlarında kullanılan azulejoların sanatsal özelliklerinin yanında dokusal, biçimsel ve fiziksel özelliklerinin mekâna katkısı değerlendirilmiştir. Halkın toplu taşıma ağında önemli bir yere sahip olan Lizbon Metrosu'nun, Portekiz kimliğini oluşturan azulejolar ile ilişkisi ortaya konmuştur. Sanatsal ve kültürel önemi doğrultusunda azulejoların Lizbon Metrosu'nda kullanımı, sanatçılar ve eserleri ile açıklanmıştır. Lizbon Metrosu'nun sanatsal sponsorlukları ve uluslararası sanatsal çalışmaları yine bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azulejo, Lizbon Metrosu, Portekiz, Lizbon, Duvar Karosu

ABSTRACT

Wall tiles have been used in different cultures and geographies in the historical process and have shown diversity in terms of technique and style. Traditional azulejos, known as Portuguese wall tiles, have also developed with contemporary applications and have created outstanding examples. Azulejos, within the scope of cultural heritage, have become an important artistic expression in the recognition of Portuguese identity in the axis of social consciousness and awareness. Thanks to this approach, the importance is given to azulejo-used projects in public places, and especially metro stations have created privileged areas in this respect. Making the use of the metros, which are considered to have a closed and gloomy environment due to their underground structure, more attractive, encouraging the use of the metro, is provided with artistic approaches created with azulejos in the Lisbon metro stations. With the systematic exhibition of Azulejo works on the metro network, the Lisbon metro has become a huge contemporary art gallery visited by a large audience. This study has been shaped by its relationship with art, from the date of the Lisbon metro establishment to the present day. How artistic expression is achieved through the current cultural approach and the importance of azulejos as a ceramic coating material in this artistic expression are emphasized. In addition to the artistic features of the azulejos used at metro stations, the contribution of their textural, formal, and physical features to the place has been evaluated. The relationship between the Lisbon metro, which has an important place in the public transportation network of the people, and the azulejos that constitute the Portuguese identity has been revealed. In line with their artistic and cultural importance, the use of azulejo in the Lisbon metro has been explained with the artists and their works. The Lisbon metro's artistic sponsorships and international artistic works has been also be evaluated in this context.

Keywords: Azulejo, Lisbon Metro, Portugal, Lisbon, Wall Tile

GİRİŞ

15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar kullanımı yüksek sosyal sınıflar ve soylu çevrelerle ilişkilendirilen seramik duvar karosu olan “azulejo”, ilk olarak Portekiz kiliselerinde, manastırlarında ve saraylarında estetik amaçlı kullanılmış, yüzyıllar boyunca giderek daha “ifşa edilen” bir sanat eseri haline gelerek, günümüzde evlerde, tren istasyonlarında ve hatta futbol stadyumlarında yaygın bir dekoratif unsura dönüşmüştür (Meco:1989). İlk olarak Hispano-Moresk tarzında üretilmiş büyük ölçekli azulejoların, kamusal alanlar, sivil yapılar, sıradan evlerde kullanımına kadar geçen sürede üretim teknikleri, desen ve motifleri çeşitlilik sergilemiştir. Bitkisel, geometrik, figüratif desenler ile oluşturulan azulejolar, mimari yüzeylerde bir kaplama malzemesi olarak, toplum zevklerinin gelişiminin takibi

Fidan Tonza Helvacıkara¹

How to Cite This Article

Helvacıkara, F. T. (2023). “Lizbon Metro İstasyonlarındaki Azulejo Uygulamaları Üzerine Antolojik Bir Çalışma”, International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:8, Issue:47; pp:2444-2473 DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/ASRJOURNAL.68755>

Arrival: 06 February 2023

Published: 28 March 2023

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

* 2021-2022 Tarihleri Arasında TÜBİTAK 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Burs Programı Tarafından “Sokak Sanatında Yeni Yaklaşımlar; Mimari ve Kültürel Tasarım Örneği Olan Azulejo Seramik Karolarının Araştırılması” adlı proje kapsamında bu makale yazılmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik ve Cam Bölümü, Samsun, Türkiye

içinde, özellikle 1950 yıllarında itibaren çağdaş söylemler ile farklı mekanlarda söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu mekanların başında toplu taşıma ağlarını oluşturan Lizbon metro hattı, halkın gündelik yaşamının önemli bir parçası haline gelen azulejolar için çağdaş bir sanat galerisi konumuna ulaşmıştır.

Lizbon Metrosu'nun 1959'da halka açılan ilk istasyonlarının duvarları, ressam Maria Keil (1914–2012) tarafından tasarlanan azulejolar ile kaplanmıştır. 1970'lerin başına kadar neredeyse tamamen Lizbon metro ağının istasyonları üzerinde çalışan Maria Keil, 1991'den itibaren Lizbon Metrosu'nda mimari ve sanatsal tutumlar için çok sayıda ulusal ve uluslararası sanatçıların bu alanda çalışmalarının önünü açmış, böylelikle Lizbon Metrosu'nda azulejo uygulamaları açısından multidisipliner bir yol izlemiştir (URL 1). Maria Keil, Lizbon metro hattını, mimari ve sanatsal yaklaşımlar konusunda farklı öneriler ve uygulamalar ile açık bir platforma taşıyarak, kamusal sanatın öncüsü olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda Portekiz kültürel mirasının önemli bir parçası olan azulejoların, yoğun, kalabalık olan toplu taşıma istasyonlarında kullanımının artırılmasına, sanatsal biçim ve yaklaşım olarak çeşitlenmesini sağlamış, kamusal alanların sanatsal olarak geliştirilmesine katkı oluşturmıştır.

Metropollerde yaşayan insanların ulaşım sistemlerine iyi bir alternatif sunan metrolar, yüksek yolcu kapasiteleri, yüksek hızları ve güvenli sistemleriyle tercih edilmektedir. Yoğun yapılaşma, kamulaştırma sorunları ve yetersiz ulaşım ağı gibi nedenlerle, çoğunlukla yer altında inşa edilen metrolar, kent içi ulaşımı yer altındaki istasyonlar ve istasyonları birbirine bağlayan tünellerle sağlamaktadır. Yolculuk sırasında kullanıcıların kentle ilişkisini zayıflatan fiziksel yapısı gereği metrolarda, yolcu alanlarının sorunsuz bir şekilde kullanımının sağlanması, bu alanların belli konfor ölçülerine uygun tasarlanmasına ve uygulanmasına bağlıdır. Kullanıcı konforu sağlanmadığında bu yapılar; kullanımı zorlaşan, kullanıcı gereksinimlerine yanıt vermediği için kullanılmak istenmeyen, yolcuların fiziksel ve psikolojik olarak olumsuz etkilendikleri verimsiz ortamlara dönüşmektedir (Maden, Avlar, 2017:14).

Metrolar, kentteki birçok mekânla göre farklı bir çevreye sahip kamusal alanları oluşturmaktadır. Ulaşım sistemleri arasında kent yüzeyi ile yer altı arasında kullanıcı açısından birçok farklılıklar oluşturmaktadır. Gün ışığının olmaması ile sahip olunan yapay aydınlatma ve mekanların benzerlikleri yer altı ulaşım sistemlerinin tasarimsal açıdan farklı değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Kent yüzeyine göre farklı algılanan yeraltı istasyonları, tek mekân duygusunun sonsuz tekrarının döngüsel formuna biçimlenmektedir. Kent yüzeyinde ulaşım sırasında sokaklara, binalara veya kent aksesuarlarına aşinalık gibi yolun izlenmesi ile oluşan farkındalık söz konusu iken metroda yolculuk sırasında zihinsel bir harita oluşturmak mümkün değildir.

Birçok insan için yeraltı yapısı nedeniyle metro ulaşımı, kaçınılması, uzak durulması gereken bir transit sistemi olarak görülebilmektedir. Kendisine ait bir hattın kullanılması mantığından hareketle günümüz yoğun araç trafiğinde, hızlı ulaşımı, bekleme ve varış sürelerinin netliği açısından metro, günlük hayat akışı içinde cazip görünürken, yolcu sayısını çoğaltma, seyahati keyifli hale getirme kaygısı, metronun kuruluşundan bu yana her zaman var olmuştur. 20. yüzyılın ortalarına kadar bu kaygı, metro istasyonlarının bir şekilde iç tasarımının farklı olmasını sağlamıştır.

Yer altı metro istasyonlarının tasarlanmasında ana unsur, yolcu dolaşımı üzerine biçimlenmiştir. İstasyonun yüzeyle bağlantısının sağlanması ile yolcunun yüzeyden alınması, bilet holünü geçmesi, yatay dolaşım alanları ve düşey dolaşım elemanları arasındaki mesafelerin hesaplanması ve en basit yoldan perona ulaşması hedefleri doğrultusunda belirtici olarak farklı renklerin kullanılması söz konusu olmuştur. Yolcuların istasyon rengine bakarak hangi istasyonda olduğunu algılama kolaylığı sağlamak adına, yer altı metro istasyonlarının her birinde farklı renkler kullanılması bugün dünya metrolarında sıklıkla kullanılan bir yöntem olmuştur. Lizbon Metrosu da bu anlamda renkler ile ayırt edilmiştir.

Metro istasyonlarında yolcuların seyahatini konforlu ve çekici hale getirmek için mimari ve sanatsal yaklaşımlar önemli bir unsurdur. Görsel ve estetik konfora sahip bir ortamda metronun daha sık kullanılacağı düşüncesinin hâkim olmasının yanında, metro istasyonlarının tasarlanmasında, metro ağlarında yüzey ve yeraltı arasında geçişlerin tasarimsal olarak çözümlenme kaygısı yatmaktadır. Bu açıdan Almanya'daki Münih U-Bahn, Rusya'da Moskova, Kanada'daki Montreal, Çek Cumhuriyeti'nde Hradcanska-Prag ve İsveç'teki Stokholm metroları, sanat ile bağlantıları açısından en iyi temsil edildiği düşünülen, dünyadaki çeşitli yeraltı sistemlerinden bazılarıdır. Sanatsal açıdan Lizbon Metrosu ise kültürel farkındalığın sanat ile ortaya konduğu en özel mekanlardan biridir.

1950'lerde Stokholm'de metro istasyonları içinde yeni alanlar, sanat eserlerinin sistematik ve bütünleşik bir şekilde sergilenmesi için tasarlanmış ve daha sonra (Miranda, 2018:9) ağı genişletilmesi ve yeniden nitelendirilmesi vesilesiyle 80'lerde bu yönelim Lizbon Metrosu tarafından benimsenmiştir (Almeida, 2009: 9).

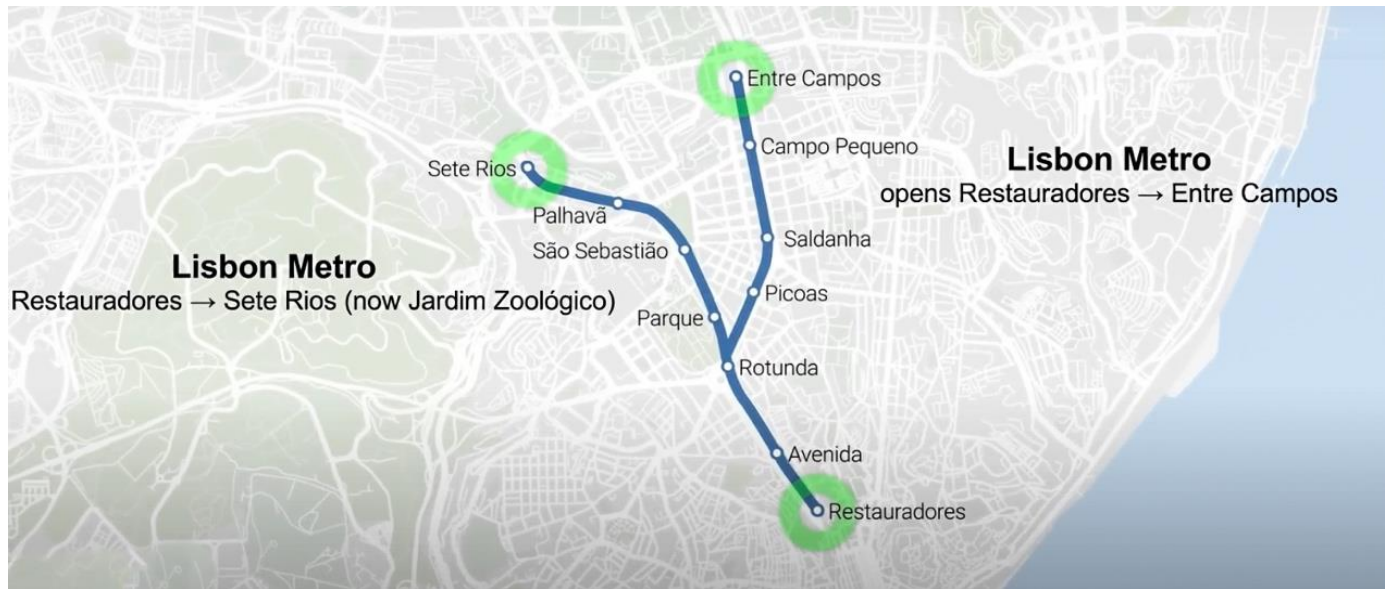
1972'ye kadar inşa edilen tüm istasyonlar için şablon olarak kullanılan bir istasyon modeli, Mimar Francisco Keil do Amaral (1910–1975) tarafından Lizbon Metrosu için tasarlanmıştır (Almeida: 2009: 42). Eşi ressam Maria Keil'in tasarımları, 1959 yılında halka açılan Lizbon Metrosu ağının inşaatının ilk aşamasına ait olan on bir istasyonda kullanılmıştır. Avenida İstasyonu haricinde mavi hatta yer alan Restauradores, Parque, Praça de Espanha, Jardim Zoológico, S. Sebastião, sarı hatta yer alan Entre Campos, Campo Pequeno, Saldanha ve Picoas istasyonlarında Maria Keil'in ilk çalışmaları yer almaktadır. 1972 tarihine kadar yaklaşık on altı istasyonda azulejo kullanarak eserler üretmiş olan sanatçı, Lizbon metro hattının genişlemesi ile çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir.

1988'de, istasyonların düzenlenmesi ve iç tasarımlarının yeniden yapılması, çağdaş Portekizli sanatçıların eserleri ile sağlanmıştır. Laranjeiras İstasyonu'nda Rolando de Sá Nogueira, Alto dos Moinhos İstasyonu'nda Júlio Pomar, Colégio Militar/ Luz İstasyonu'nda Manuel Cargaleiro ve Cidade Universitária İstasyonu'nda Vieira da Silva gibi sanatçılar Lizbon Metrosu için önemli eserler üretmişlerdir (Miranda, 2018: 55). Bu tarihten itibaren Lizbon Metrosu'nda azulejo kullanımı ile gerçekleştirilen sanatsal ifadeler norm haline gelmiştir. Eski istasyonlar, kullanıcı ihtiyaçları doğrultusunda yenilenmenin dışında estetik açıdan iyileştirilip yenilenmiştir. Lizbon Metrosu azulejo öncelikli projeleri ile istasyonlarını süslemeye devam ederek, metro ağının büyüyüp yayılması ile daha geniş alanlarda sanatsal söz sahibi olmuştur. İstasyon dışındaki alanlarda da sanatsal sponsorluğuna devam eden Lizbon Metrosu, Lizbon şehrinin sanat ile anılmasına katkıda bulunmuştur.

LİZBON METROSU

Lizbon (Portekizce: Lisboa, Latince: Olisipo), Portekiz'in başkenti ve en büyük şehridir. 2017 yılında 505.526 nüfusa sahip olan Lizbon şehrinin içinde bulunduğu "Lizbon Metropolitan Alanı"nın nüfusu 2017 yılında yaklaşık 2.800.000 civarında tespit edilmiştir (URL 2). Nüfus yoğunluğu ve kozmopolit yapısı ile bir metropol şehri olan Lizbon, yüksek kapasiteli toplu taşıma türü olan metro ağı ile şehrin Kuzey'den Güney'e ve Doğu'dan Batı'ya geçilmesini sağlamaktadır.

Yerel adı "Metropolitano de Lisboa" olan Lizbon Metrosu, Portekiz'in ilk metrosudur. Lizbon Metrosu 26 Ocak 1948'de kurumsal olarak kurulmuş, işletilmesi için 1 Temmuz 1949'da imtiyazlarını almıştır. 7 Ağustos 1955'te ilk metro hattının inşaatı ile başlamış olan Lizbon Metrosu, 29 Aralık 1959'da açılmış ve ilk yolcu taşımamış gerçekleştirmiştir. Başlangıçta iki farklı uzantıdan oluşan Y şeklinde (Görsel 1) bir hattan oluşan Lizbon Metrosu zaman içinde hat sayılarını arttırarak genişlemiştir (URL 3).

Görsel 1: 1959 tarihli Lizbon Metrosu Hatları, Lizbon, Portekiz.

Kaynak: (URL 4).

Başlangıç itibari ile metro beklenen yoğunluğu yakalayamamıştır. Yeni inşa edilen orta ve üst burjuvazinin yerleşeceği yeni caddelerin dışında, en yoğun nüfuslu bölgeler olan nehre ve şehir merkezine en yakın konumdaki popüler mahalleler, metronun hizmet vermediği, tramvaylarla ulaşımın sağlandığı mahallelerdi. Bu nedenle, başlangıçta metro ağırlıklı olarak, nüfusu az olan, orta ve yüksek eğitimli ticaret ve hizmet çalışanları tarafından kullanılıyordu. Ancak şehir kesin olarak çevreye doğru genişlediğinde ve 1972'lerde metro Alvalade'ye de devam ettirildiğinde yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandı (Miranda, 2018).

Lizbon Metrosu şehrin gelişmesinde çok önemli bir rol oynayarak kentsel genişlemenin sınırlarını belirlemiştir. Güvenliği, hızı ve düzenliliği göz önüne alındığında şehrin ulaşım sisteminin ana itici gücü haline gelmiştir. Lizbon Metrosu 1975'te kamulaştırılarak, yeni tüzüklerle 1978'de devlete ait bir şirkete dönüştürülmüş ve adı Metropolitano de Lisboa E.P. olarak değiştirilmiştir. Temmuz 2012'de Lizbon Metrosu ağına 3,3 kilometre eklenerek Moscavide, Encarnação ve Aeroporto olmak üzere üç yeni istasyondan oluşan kırmızı hattın Portekizce Aeroporto de Lisboa olarak bilinen Lizbon Havaalanı'na kadar uzatılmasının açılışı sağlanmıştır. 2016'da mavi hat Amadora Este'den Reboleira'ya genişletilmiştir. Lizbon Büyükşehir Bölgesi için büyük önem taşıyan bu gelişmeler neticesinde 56 istasyon ve 4 bağımsız hat dahil olmak üzere toplam 44,2 km uzunluğa ulaşan Lizbon Metrosu ağına 937 metre daha eklemiştir (URL 5).

Lizbon Metrosu mavi hat (linha azul), sarı hat (linha amarela), yeşil hat (linha verde) ve kırmızı hat (linha vermelha) / doğu hattı (linha do oriente) ile adlandırılmış ve 4 renkle ayırt edilmiştir (Görsel 2). 2019 yılı verilerine göre günlük yolcu sayısı 473.972 (2019 günlük ortalama), yıllık yolcu sayısı 173.000.000 olarak kayıtlara geçmiştir (Miguel,

2020). Lizbon, engebeli bir topografya sahip bir şehirdir. Burada bir yeraltı demiryolu inşa edilme süreci metro sistemlerini 1940'lara kadar inşa eden diğer şehirlere göre çok daha zor ve karmaşık bir yapı sergilemiştir (Miguel, 2020). Lizbon'un ana arterleri dışında birçok önemli mekanlarına ulaşım, günümüzde hala metro ağı ile değil, finiküler veya tramvay gibi diğer raylı sistemler ile devam etmektedir.

Görsel 2: Lizbon Metro Hatları ve İstasyonları, 2023, Lizbon, Portekiz.

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2022.

LİZBON METROSUNUN SANATSAL YAKLAŞIMI

Birbirinden çok farklı bölgelere sahip olan, birçok kültürü barındıran, dinamik kimliğiyle her geçen gün nüfusu artan Lizbon'da, metro hattının rahat kullanımını sağlamak için daha estetik ve sanat dolu istasyon yapılarının tasarlanması önemli görülmektedir. Bu yaklaşım sayesinde Lizbon Metrosu dünyada sanat yapıtları ile anılan metro hatlarından biri konumuna ulaşmıştır.

Birbirine çok benzeyen istasyon yapılarına sahip metro istasyonlarının, içlerinden geçilip gidilen boşluklar oluşturması yerine, kendine özgü renkler ile ayrılarak yolcuların kullanımını kolaylaştırmasının yanında sanat eserleri ile kimliklendirilmesi, Lizbon Metrosu'nda azulejo kullanımı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Peronlar, tüneller, gerçek işlevinin yanında sanatçıların eserlerini sergilediği birer sahne görevi görmektedir, böylelikle Portekiz'in kültüre ve sanata verdiği öneme yönelik bakış açısını ortaya koymaktadırlar.

9 Ekim 1863 tarihinde açılmış olup, 27 Ekim 1904 tarihinde hizmete girmiş, dünyanın en eski toplu taşıma sistemlerinden biri olan ABD'nin New York kentinde bulunan New York Metrosu (URL 6), dünyada metro alanlarında seramik karo kullanan ilk metro istasyonu olarak bilinmektedir (Duran, 2017). Bu seramik karolar, 1904 tarihinde tasarımcılar George Lewis Heins (1860-1907) ve Christopher Grant LaFarge (1862-1938) tarafından yapılmıştır. Metro platformlarını süslemenin ötesinde kullanıcılara yön konusunda yardımcı olacak işaretlemeler için kullanılan seramik karolar, daha sonra başka ülke metro istasyonlarına ilham olmuştur (Duran, 2017). Bunların başında, (Darroch, 2012:12) 1863 yılında kurulan dünyanın ilk yer altı demir yolu olan Londra Metrosu gelmektedir. 1930'larda Harold Stabler (1872-1945) tarafından tasarlanan seramik karolar Londra Metrosu'nda kullanılmıştır (Mansfield, 2019). Londra Metrosu'nun ardından seramik karolar, kısa sürede Paris ve Madrid gibi diğer yeraltı demiryollarına yayılmıştır (URL 7). Azulejoların, Portekiz kültürel geleneği içinde önemli bir yere sahip olması, yeni inşa edilen metro istasyonlarında kullanımı açısından rastlantısal değildir. Hem dış hem de iç duvarları kaplamak için Portekiz'de asırlık bir geleneğe sahip bir malzeme olan azulejo, halkın gündelik yaşamının önemli bir parçası haline gelmiştir. Halka açık mekanlarda kullanımının artması ile azulejolar, zaman içinde toplu taşımanın önemli ağlarını oluşturan metro istasyonları için de bir sergi alanı konumuna ulaşmıştır.

Geniş yüzeyleri ile metro içinde yer alan duvarları kaplamak için mükemmel özelliklere sahip olan azulejolar, tasarım açısından geniş olanaklar sunmaktadır. Malzeme olarak azulejo, dokusal özelliği ve renk yelpazesinin genişliği sayesinde mekanlarda kullanımı fark yaratmaktadır. Azulejo, mekânın görsel değerlerine büyük ölçüde etki ederken, mekân, yüzey, malzeme ilişkisini karakterize ederek, görme ve dokunma algılarını aynı anda harekete geçiren, uyarıcı bir iletişim aracı haline gelmektedir. "İstasyon yapılarında görsel farkındalık için kullanılan mavi, yeşil gibi renkler soğuk mekân algısı yaratmaktadır. Bu ortamlarda sıcak mekân algısını artırmak için sıcak renklerle birlikte dokulu malzemeler kullanılabilir. Dokulu malzeme kullanımı hem sıcak mekân algısını artıracak hem de akustik düzenlemeye katkı sağlayacaktır" (Maden, Avlar, 2017:25). Azulejo yüzeyinde bulunan sır tabakasının da dahil olduğu dokusal ve renksel anlatım ile malzemenin parlaklık, matlık, sıcaklık, soğukluk, uzaklık ve yakınlık

ifadelerine etki edebileceği yönündedir. Diğer tüm görsel dokular gibi, sırlı seramik karolar tipik modüler yüzeyi, güçlü renkleri, sırlı yapısı ile bakış açısına, ışığa ve mesafeye göre farklı görünümlere sahiptir. Mesafe arttıkça azulejo yüzeyindeki resimler ve ayrıntılı tanımlamalar bulanıklaşırken sonuç olarak optik renk karışımı gözlemlenmektedir (Lobo, Pernão 2010:5). Yeraltı istasyonlarında bir kaplama malzemesi olarak azulejonun sahip olduğu doku dışında öne çıkan faktörlerden biri boyut olarak sıralanabilir. Azulejo kaplama alanının genel görsel alan üzerindeki boyutu, algısal hakimiyeti nedeniyle çok önemlidir. Lancaster (1996) gibi diğer yüzeylerin aksine sırlı seramiklerin sürekli algısal değişkenliği sayesinde monotonlaşmadan geniş alanlarda kullanılabileceğini belirtmektedir. Hem mimaride hem de çağdaş kent imajının yaratılmasında kültürel, duygusal, ergonomik, ekolojik, sosyal, ekonomik açıdan işlevsel ve katma değerli bir malzeme olan seramik kaplamaların geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasını teşvik etmek önemlidir (Lobo, Silva 2012). Azulejonun sahip olduğu tüm özellikler, metro istasyonları gibi karmaşık bir yapı içinde mekân oryantasyonu, organizasyonu ve sonuç olarak mekân kimliklendirilmesi açısından önem oluşturmaktadır.

Portekiz için kültürel ve sanatsal bir öneme sahip olmasının yanında azulejo, maliyetinin düşük ve bakımının kolay olması açısından yeraltı alanlarında tercih edilen özel bir malzeme olarak da görülebilmektedir. İklim şartlarına karşı gösterdiği direnç, azulejo kullanımını öne çıkarmaktadır. Yine su geçirmezliği ve ısı farklarından etkilenmeyen, dayanıklı bir malzeme olması, kolay temizlenebilme özellikleri açısından azulejoların kullanılmasına öncelik sağlamıştır. Moskova metrosu mermerleri gibi başka bir kaplama türü ile karşılaştırıldığında maliyeti düşük olan azulejoların kullanılması katma değer oluşturmaları açısından önem oluşturmaktadır.

Lizbon yer altı metro istasyonlarının, kent kurgusu içinde farklı mekânlar oluşturmaları üzerinden istasyonlara kimlik kazandırmak ve bu sayede kentle kültürel ve sanatsal bağı güçlendirmek için bir tema doğrultusunda çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bu temasal yaklaşımlar, azulejo kullanımı odağında sanatçı, mekân, sanatsal söylem merkezinde çeşitlenmektedir. Yine bazı istasyonlarda, Portekiz’de kültürel ve tarihsel öneme sahip olaylar, tanınmış kişiler ve eserler içeren azulejo paneller ile temasal yaklaşımlar sağlanmıştır. Genellikle istasyonun hizmet verdiği bölgenin konumuna ve geçmişine atıfta bulunacak şekilde bir tema yaklaşımı tasarımlarda öne çıkarılmıştır. Maria Keil, azulejo ile ilgili; “Karo aslında bir varlıktır, bir paralıdır [...] karo görülemez ama siz onu hissedebilirsiniz [...] çoğu insan duvarları görmez ama onları hisseder [...] işte bu gerçekten önemli” diye bahsetmektedir (Rodrigues, 2018). Maria Keil, azulejonun ulusal sanat topluluğu tarafından hala bir el sanatı olarak görüldüğü 1959 ile 1972 arasındaki zaman diliminde, Lizbon Metrosu’nun on bir istasyonunun ilk atriyumlarını ve iskelelere erişim merdivenlerini azulejo ile kaplamıştır. Dayanıklılığı, bakımının kolay olması, yer altı boşluğuna ışık sağlaması ve kaliteli olması gibi nedenler ile istasyonları için azulejonun ideal bir malzeme olduğunu ortaya koymuştur (Almeida, 2009: 42).

Lizbon’un kentsel imajına damgasını vuran çalışmaların ardından, Lizbon Metrosu’nun yeni bir genişleme aşamasında, azulejoların ayrıcalıklı bir aşamaya geldiği projelerde, 1980 ve 1990 yıllarında önemli üretimlere imza atılmıştır. Kentin kuzeye doğru gelişmesi ve buna bağlı olarak artan nüfusla birlikte Laranjeiras, Alto dos Moinhos, Colégio Militar Luz ve Cidade Universitária istasyonları 1989 yılında halka açılmış, Campo Grande İstasyonu’nun projesine başlanmıştır. 1980’lerde istasyonlar açıldığında, sanatçılar Manuel Cargaleiro, Rolando Sá Nogueira, Júlio Pomar ve Maria Helena Vieira da Silva’nın çalışmaları metro hattına dahil olmuştur. 1990’larda sanatçılar Françoise Schein, Federica Matta, Parque, Bartolomeu Cid dos Santos, Entre Campos ve Julio Resende, Jardim Zoológico istasyonları için çalışmalar yapmışlardır. Sanat anlamında çağdaş bir müze konumuna gelen Lizbon Metrosu yolcuları tarafından, Campo Grande İstasyonu’nda, Eduardo Nery’nin, Potinha İstasyonu’nda Jacinto Luís’in, Chelas İstasyonu’nda Jorge Martins’in azulejo eserleri görülebilmektedir (URL 8).

Doğu bölgesinin kentsel gelişimi ile yeni bir hat olan Oriente hattının hizmete açılması aynı zamanda uluslararası sanatçı iş birlikleri açısından önemlidir. Sanat tarihçi, yazar ve fotoğrafçı olan Marianne Ström (1995:93) "Son yıllarda metroların, sanat için modaya uygun bir vitrin haline geldiğini ve tanınmış mimarlar ve sanatçıların bir istasyon tasarlamak ve sanat eserleri yaratmakla görevlendirildiklerini dile getirmiştir. Lizbon Metrosu’nun sahip olduğu vizyon, azulejoların dünya çapında tanınır kılınmasına katkı sağlamıştır. Büyük ölçekli azulejo panelleri, sanatsal iş birlikleri, sanata sponsorluk ilkeleri ile çalışmalarını sürdürmekte olan Lizbon Metrosu, ulusal ve uluslararası birçok sanatçı ile etkileşime geçmiştir. Bu anlamda kamusal alanların sanatsal olarak geliştirilmesine katkı sağlamış ve sanat yoluyla Lizbon şehrini daha fazla görünür kılmıştır.

Lizbon Metrosu’nda eserleri bulunan sanatçılar daha sonraki yıllarda uluslararası arenada farklı ülkelerin metro istasyonlarında çalışmalara imza atmışlardır. Bu anlamda Lizbon’daki Entrecampos İstasyonu’nda 1991 tarihli çalışması ile Bartolomeu Cid dos Santos (Görsel 3), Tokyo Metrosu’nun Nihombashi (Nihonbashi-eki) İstasyonu’nda 1993 tarihli çalışması ile yer almıştır (URL 9). Japonya ile Portekiz arasındaki dostluğu anmayı hedefleyen bu panelde Portekiz’den Japonya ve Nagasaki’ye yapılan bir yolculuk tasvir edilmiştir. Bir diğer sanatçı Julio Pomar’ın (Görsel 4) eseri, Europalia '91² sırasında, Botanique Metro İstasyonu için Lizbon Metrosu aracılığı ile Belçika’ya hediye edilmiş, azulejo panelleridir (URL 10). Portekizli şair Fernando Pessoa (1888-1935)

² Europalia, 1960 yılında Brüksel’de kurulmuş çok disiplinli bir kültür ve sanat festivalidir (Pideci, 2016).

betimlemelerine dayanan bu azulejo paneller, Lizbon Metrosu'nun, Portekizli sanatçıların çeşitli eserlerini dünyadaki diğer ölçülere sunması adına önemli bir yaklaşımı göstermektedir.

Görsel 3: Bartolomeu Cid dos Santos, Azulejo Panel, 1991, Tokyo Metrosu Nihombashi Metro İstasyonu.

Kaynak: (URL 11).

Görsel 4: Julio Pomar, Azulejo Panel, 1991, Belçika Botanique Metro İstasyonu.

Kaynak: (URL 12).

2004 yılında mavi hatta, Amadora Este İstasyonu'nda azulejo eseri ile yer alan sanatçı Graça Morais (Görsel 5) Moskova'daki Belarus Metro İstasyonu için mayolika tekniği ile bir azulejo panel üretmiştir. Bu panel Moskova'nın 850. yıldönümü kutlamaları için Lizbon Metrosu tarafından hediye edilmiştir (URL 13). Yine Lizbon Metrosu, Amerika Birleşik Devletleri Washington'da açılışı 6 Temmuz 1995'te yapılan Archives-Navy Memorial İstasyonu'nda sergilenmek üzere 1940 doğumlu Portekizli sanatçı Jorge Martins'in "Okyanus Parçası" (Ocean Piece) adlı mermer panelden gerçekleştirdiği eserini hediye etmiştir (URL 14). Bu eser, Portekizli şair Fernando Pessoa'nın "Ocidente" ve Amerikalı şair Walt Whitman'ın "Prayer of Columbus" (Columbus'un Duası) şiirlerinden esinlenilmiş ve sanatçı tarafından "hayat, okyanus, gelgit" temalarının metaforlaştırılması üzerinden şekillenmiştir.

Görsel 5: Graça Morais, Azulejo Panel, 2004, Moskova Belarus Metro İstasyonu.

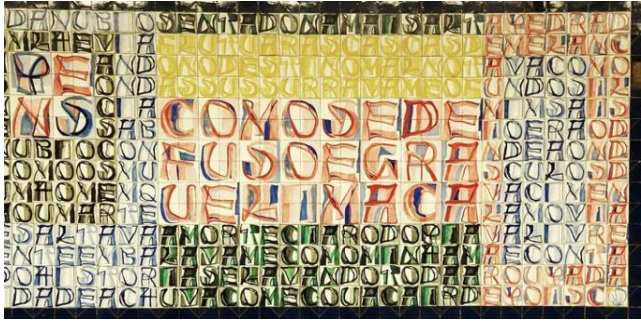
Kaynak: (URL 15).

Bir başka sanatsal destek olarak, 1996 yılında Lizbon Metrosu tarafından, M3 Deák Ferenc Tér İstasyonu için Portekizli João Rodrigues Vieira'nın (1934-2009) (Görsel 6) azulejo eseri Budapeşte'ye resmi bir hediye olarak sunulmuştur (URL 16). Portekizli sanatçı Manuel Cargaleiro'nun (Görsel 7) "Azulejo Géométrique" adlı eserleri 1995 yılında Paris, Champs-Élysées-Clémenceau İstasyonu'nun giriş odası ve ana koridoruna yerleştirilmiştir (Hauer, 2021). Bu çalışmalar, Lizbon Metro Şirketi ile RATP³ arasında düzenlenen sanatsal bir alışverişin sonucu olarak gerçekleştirilmiştir. Paris ve Lizbon arasındaki eser değiş tokuşu olarak, Lizbon Picoas Metro İstasyonu'na bir Guimard metro girişi⁴ kurulmuş, karşılığında RATP, Manuel Cargaleiro'nun azulejo eserleri Champs-Élysées-Clémenceau İstasyonu'nda sergilenmek için alınmıştır (Hauer, 2021). Bununla birlikte, 21 Mayıs 1996'da açılan, Avustralya Sidney Martin Place İstasyonu'na, 1944 doğumlu Portekizli sanatçı Teresa Magalhães (Görsel 8) imzalı "Sidney 1", "Sidney 2" olarak adlandırılan iki azulejo panel, Lizbon Metrosu tarafından hediye edilmiştir (Shadwell, 2010).

³ Merkezi Paris'te bulunan devlete ait bir toplu taşıma idaresidir.

⁴ Hector Guimard (1867 -1942) tarafından, 1900 ve 1913 yılları arasında Paris Metrosu'nun yer altı istasyonlarının girişlerden sorumlu Fransız mimar ve tasarımcıdır. Art Nouveau tarzı ile bilinmektedir (URL 18).

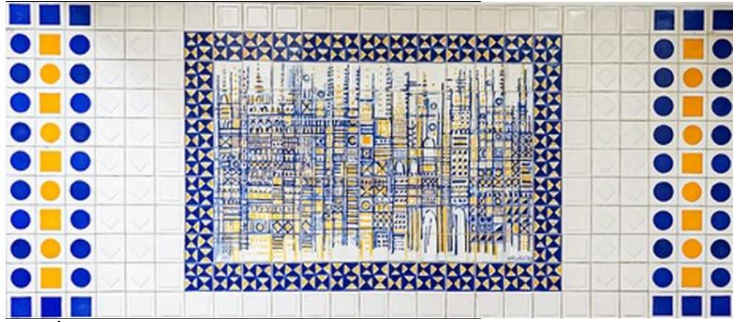

Görsel 6: João Rodrigues Vieira, 1996, Budapeşte M3 Deák Ferenc Tér İstasyonu.

Kaynak: (URL 17).

Görsel 7: Manuel Cargaleiro, Azulejo Panel, 1995, Paris Champs-Élysées-Clémenceau İstasyonu.

Kaynak: (Hauer, 2021).

Görsel 8: Teresa Magalhães, "Sidney 1" ve "Sidney 2", 1996, Avustralya Sidney Martin Place İstasyonu.

Kaynak: (Shadwell, 2010).

Brezilya'da 6 Eylül 1994'te açılışı yapılan São Paulo Metrosu Conceição İstasyonu için de Portekizli bir diğer sanatçı David de Almeida (1945-2014) (Görsel 9) "Su ve Gökyüzü Yolları" (As Vias da Água e As Vias Do Céu) adlı paneli yapmıştır (Miranda 2018: 152). Bu panel São Paulo Metrosu ve Lizbon Metrosu arasındaki kültürel alışverişe başka bir örnek oluşturmaktadır. José de Guimarães (Görsel 10) imzalı iki azulejo panel, 6 Kasım 1996'da açılan Mexico City Chabacano İstasyonu için yapılmıştır. "Kültür ve Medeniyet" (Civilización y Cultura) adlı Orta Amerika'nın Hispanik öncesi kültürlerinin unsurlarını içermekte olan bu azulejo paneller, yine Lizbon Metrosu'nun hediyesi olarak kayıtlara geçmiştir (Miranda, 2018: 66). Şili'nin Santiago kentindeki Santiago Metrosu üzerindeki Santa Lucía Metro İstasyonu, "Azulejos para Santiago" olarak adlandırılan, çeşitli mavi ve beyaz tonlardaki azulejolardan oluşmaktadır. Portekiz hükümeti, istasyonları süsleyen ilk sanat eserlerinden birini 1990'larda Santiago Metrosu'na hediye etmiştir. "Deniz" (O Mar), "Yolculuk" (A Viagem), "Toprak" (A Terra), "Keşif" (A Descoberta) adlı bu dört panel Portekizli sanatçı Rogério Ribeiro (1930-2008) (Görsel 11) imzalıdır (Miranda, 2018: 160). Bir başka örnek, 25 Haziran 1997'de açılan İsveç Stokholm, Friedhemplan İstasyonu'na Lizbon Metrosu tarafından hediye edilen, Portekizli sanatçı Dimas Macedo (1928-2009) (Görsel 12) imzalı azulejo-rölyef seramik pano ve heykeldir (Miranda 2018: 66).

Görsel 9: David de Almeida, Azulejo Panel, 1994, Brezilya, São Paulo Metrosu Conceição İstasyonu.

Kaynak: (URL 19).

Görsel 10: José de Guimarães, Azulejo Panel, 1996, Mexico City Chabacano İstasyonu.

Kaynak: (URL 20).

Görsel 11: Rogério Ribeiro, Azulejo Panel, Santiago Metrosta Santa Lucía İstasyonu.

Kaynak: (URL 21).

Görsel 12: Dimas Macedo, azulejo-rölyef seramik pano, 1997, İsveç Stokholm Friedhemplan İstasyonu.

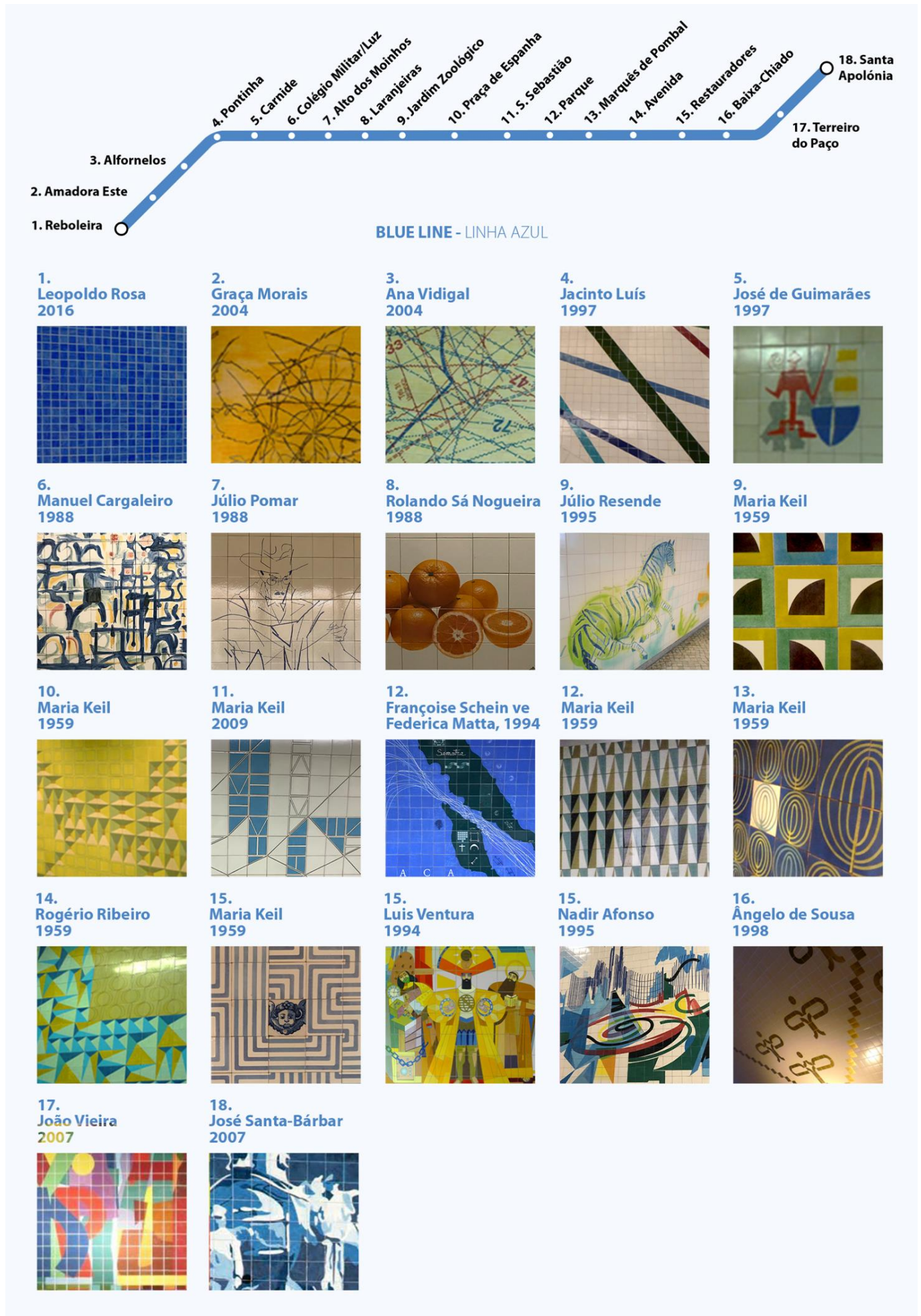
Kaynak: (URL 22).

Lizbon Metrosta, Kanada’da 9 Eylül 1997’de açılan Montreal Metrosta’nun 30. yıl dönümünü kutlamak için sanatçı João Charters de Almeida’ya (1935-) ait beyaz granitten yaptığı “Hayali Şehir” (La Ville Imaginaire) adlı heykeli hediye etmiştir. Çalışma Jean-Drapeau Metro İstasyonu’na yerleştirilemeyecek kadar büyük olduğundan, Montréal Taşımacılık Derneği (STM) bu çalışmayı, Montreal Belediyesi Parc des Îles (Parc Jean-Drapeau) olarak adlandırılan şehir parkına yerleştirmiştir (URL 23). Lizbon Metrosta böylelikle kültürel ve sanatsal paylaşımlara destek vermiş, Portekizli sanatçıların eserlerini dünyanın birçok yerinde sergilenmesine olanak sağlamıştır. Aynı zamanda Lizbon Metrosta Alto dos Moinhos İstasyonu, halka açık kültürel etkinlikleri teşvik etmek amaçlı bir oditoryuma sahiptir. Ulusal Müzik Müzesi (Museu Nacional da Música) Alto dos Moinhos İstasyonu’nun batı kanadında yer almaktadır. Enstrüman restorasyon atölyesi gibi özel alanların bulunduğu bu istasyonda düzenli olarak resitaller, konferanslar ve geçici sergiler gibi çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir. Bununla birlikte, Parque, Baixa-Chiado, Cais do Sodré, Oriente, Olaias ve Saldanha, Lizbon Metrosta’nun halka açık rehberli turlar düzenlediği istasyonlardır. Bu anlamda Lizbon Metrosta plastik sanatlara sunduğu katkı kadar, görsel sanatlar adına da önemli görevler üstlenmektedir.

Mavi Hat Üzerinde Yer Alan Azulejolar

Martı ile sembolize edilen mavi hat İngilizce blue line, Portekizce linha azul/linha da gaivota (martı hattı) olarak bilinmektedir. Lizbon Metrosta mavi hattı, São Paulo’da inşa edilen ilk metropol yapısı olarak 1974’te açılışı yapılmıştır (URL 24). Alfama’daki Santa Apolónia’yı Tagus Nehri yakınında Reboleira’nın kuzey ucuna bağlayan bu hat üzerinde 18 istasyon bulunmaktadır. Kuzey’den Güney Bölgesi’ne giden bu hat, merkezden geçerek diğer hatlarla bağlantılı ilerlemektedir. Aşağıda yer alan Görsel 13’de, mavi hat üzerinde yer alan istasyonlarda, sanatçıların azulejo çalışmaları ve bu çalışmalara ait detay fotoğrafları, yapıldıkları yıllara göre listelenmiştir. Görselde numaralandırılmış olan bu istasyonların bazılarında, birden fazla sanatçının eseri de sanatçı isimleri belirtilerek yer almaktadır.

Görsel 13: Mavi Hat Azulejo Paneller, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Alto dos Moinhos İstasyonu, sanatçı Júlio Pomar (1926-2018) (Görsel 14), tarafından 1988 yılında gerçekleştirilen azulejolar ile döşenmiştir. Desenlerindeki yalınlık ile öne çıkan sanatçı, Fernando Pessoa (1888-1935), Luís de Camões (1524- 1580), Manuel Maria Barbosa du Bocage (1765-1805), José Sobral de Almada Negreiros (1893-1970) gibi Portekizli şair ve yazarların portrelerini içeren azulejo eserleri Lizbon Metrosu'nda izlenebilmektedir. Portekiz'in evrensel edebi mirasını yansıtan bu azulejo paneller, Viúva Lamego Seramik Fabrikası tarafından yapılmıştır.

Laranjeiras İstasyonu, 1988 yılında Rolando Sá Nogueira (1921-2003) (Görsel 15) tarafından yapılan azulejolar ile kaplanmıştır. Bulunduğu bölgenin bir zamanlar kırsallığına gönderme yapmaya çalışan bu azulejolar, Hipergerçekçi bir temsil üzerinden, portakal ağaçları görselleri resimlenmiştir. “Portakal Ağaçları” olarak da adlandırılan bu istasyonda yer alan azulejolar üzerine görseller, serigrafi baskı teknikleri ile aktarılmış, Sintra'da yer alan Fábrica Rugo'da üretilmiştir. Lizbon Metrosu, bugün yoğun bir şekilde kentleşmiş olan şehrin bu bölgesinin geçmişini yolcularına hatırlatarak, bölgenin eskiden sahip olduğu kırsal ortamına, yolcularını tekrar sanat yolu ile yönlendirmeye çalışmaktadır (Henriques, 2001:130).

Julio Resende (1917-2011), (Görsel 16) 1995 yılında Sete Rios Tren İstasyonu ile kesişen Jardim Zoológico İstasyonu'nda hayvan figürlerini öne çıkardığı azulejo çalışması ile yer almıştır. İstasyonun hayvanat bahçesine yakınlığı dolayısı ile seçilen bu temanın azulejo üretimi, Viúva Lamego Seramik Fabrikası'nda yapılmıştır. Júlio Pomar, Rolando Sá Nogueira, Julio Resende'nin metro çalışmalarının replikası Ulusal Azulejo Müzesi'nde (Museu Nacional do Azulejo) yer almaktadır (Görsel 14-15-16).

Görsel 14: Alto dos Moinhos İstasyonu, Mavi Hat, Júlio Pomar, 1988, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Metro).

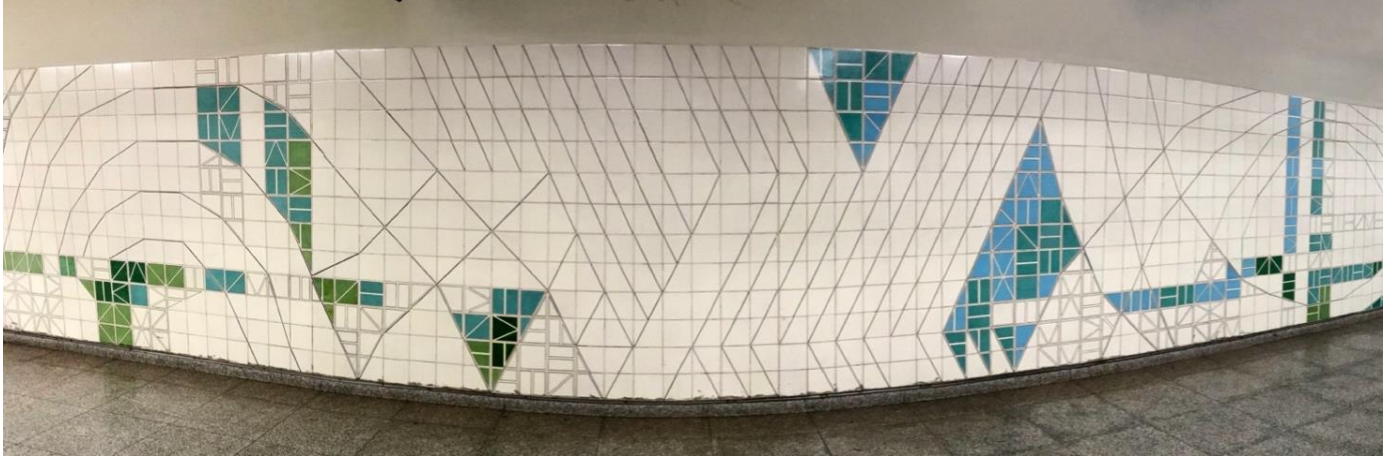
Görsel 15: Laranjeiras İstasyonu, Mavi Hat, Rolando Sá Nogueira, 1988, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Metro).

Görsel 16: Jardim Zoológico İstasyonu, Mavi Hat, Julio Resende, 1995, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Metro).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Maria Keil'in tasarımları Lizbon Metrosu istasyonlarında sıklıkla karşılaşılmaktadır. Lizbon Metrosu'nda toplamda 20 istasyonda azulejo çalışmaları bulunan sanatçının 2009 yılında São Sebastiao İstasyonu (Görsel 17) için gerçekleştirdiği çalışma, 2012'de vefat etmeden önceki son büyük eseridir. İstasyonda, Maria Keil, tek bir karoya kazınmış farklı eğriliklere sahip kemerlerden oluşan bir motifin sağ ve sol olmak üzere iki versiyonundan oluşturulan bir kompozisyon sunmuştur. Sol ve sağ şekillerin birbirini izlemesi ile oluşturulan grafiksel ritim, güçlü bir dinamığe sahip bir model oluşturmaktadır. Beyaz, bej, koyu sarı, yeşil renkler ve yön işaretlerinin birlikte kullanımı ile oluşturulan modüler panoda “ağaç” teması öne çıkmaktadır. Mekânsal olarak dış mekân ile ilişkilendirilen temsili ağaçların geometrik formlar ile öne çıkarılması, kullanılan açık renkler ile São Sebastiao İstasyonu'nda ferah bir atmosfer yaratmıştır. Mimari ile entegre azulejo paneller, organik formların geometrik desenler ile çözümlenmesi aracılığı ile ortaya konmuştur.

Görsel 17: São Sebastião İstasyonu, Mavi Hat, Maria Keil, 2009, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Restauradores İstasyonu'nda, Maria Keil (1914-2012), Nadir Afonso Rodrigues (1920-2013), 1930 doğumlu ressam Luis Ventura ve heykeltıraş Lagoa Henriques (1923-2009)'in eserleri bulunmaktadır. 20. yüzyılın en önemli Portekizli sanatçılarından biri olarak kabul edilen Nadir Afonso Rodrigues (Görsel 18-19) resimlerini geometrik soyutlama üzerine kurgulamıştır. Estetik ve geometri arasındaki ilişkili eserleri ile bilinmekte olan sanatçının bu istasyondaki çalışmaları, Madrid, Paris, Londra, New York, Rio de Janeiro ve Moskova şehirlerine adanmış altı adet azulejo panel ile oluşturulmuştur. Bu eserlerde, Lizbon'dan metropol başkentlere duyulan övgü, sanat aracılığı ile sembolik temsillerle ifade edilmeye çalışılmıştır.

Görsel 18: Restauradores İstasyonu, Mavi Hat, Nadir Afonso Rodrigues, 1995, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 19: Restauradores İstasyonu, Mavi Hat, Nadir Afonso Rodrigues, 1995, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Parque İstasyonu, Maria Keil ve sanatçı iş birliği çerçevesinde Françoise Schein ile Federica Keil'in ortak azulejo eserlerinden oluşturulmuştur. 1994'te Françoise Schein ve Federica Matta (Görsel 20-21) tarafından yenilenmiş olan Parque İstasyonu, mavi katedral olarak nitelendirilmektedir. Portekiz'in Keşif Çağı olarak bilinen 15. ve 17. yüzyıl

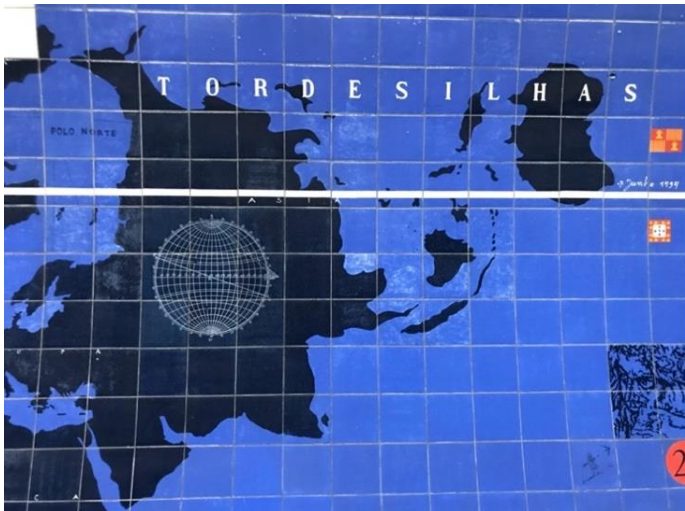

dönemlerinden esinlenen dünya haritalarından, Lao-Tse, Platon, Gilles Deleuze gibi insan haklarına vurgu yapan yazarlar ve filozofların eserlerinden esinlenerek oluşturulan el boyamalı azulejo ile dekore edilmiştir. Avrupa başkentlerinin metrolarına “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ni sanatsal olarak tekrar ifade etmek için bir proje başlatan sanatçı Françoise Schein, 1991 yılında Paris'teki Concorde Metro İstasyonu'nda insan hakları üzerine yaptığı yapıtın inşasının ardından kurduğu “INSCRIRE” adlı dernekle sanat, etik, pedagoji, şehir planlama ve yurttaşlık arasında çapraz bağlantılar kurmaya çalışmaktadır. Ev sahibi ülkelerin felsefi ve kültürel bileşenlerini de eklediği bu çalışmalarının bir ayağını Lizbon Metrosu için gerçekleştirmiştir.

Görsel 20: Parque İstasyonu, Mavi Hat, Françoise Schein ve Federica Matta, 1994, Lizbon Metrosu.

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 21: Parque İstasyonu, Mavi Hat, Françoise Schein ve Federica Matta, 1994, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Sarı Hat Üzerinde Yer Alan Azulejolar

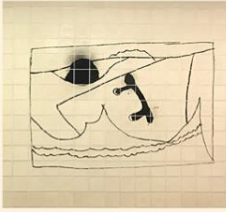
Ayçiçeği ile sembolize edilen sarı hat, İngilizce yellow line, Portekizce linha do girassol (ayçiçeği hattı) olarak adlandırılmaktadır. Lizbon Metrosu'nun dört hattından biri olan sarı hat, Odivelas'ın kuzey ucundan Rato'ya kadar 10,9 km uzanmaktadır. Bu hat üzerinde 13 istasyon bulunmaktadır.

Aşağıda yer alan Görsel 22'de, sarı hat üzerinde yer alan istasyonlar ve sanatçıların azulejo çalışmaları yapıldıkları yıllara göre listelenmiş, çalışmalarına dair detay fotoğrafları numaralarla ilişkilendirilmiştir.

YELLOW LINE - LINHA AMARELA

1. **Álvaro Lapa**
2004

2. **José Pedro Croft**
2004

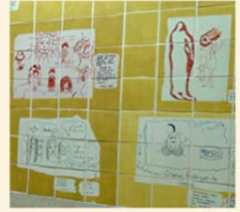
3. **Irene Buarque**
2004

4. **Lima & Rebelo**
Moutinho, 2004

5. **Joana Rosa**
2004

6. **Eduardo Nery**
1993

7. **Vieira da Silva**
1988

8. **Bartolomeu Cid dos**
Santos, 1993

8. **Maria Keil**
1959

9. **Maria Keil**
1959

10. **Luís Felipe de Abreu**
1996-1997

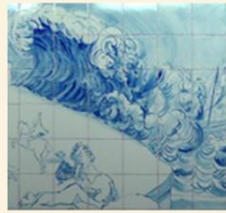
11. **Martins Correia**
1994

11. **Maria Keil**
1959

12. **Menez**
1995

13. **Maria Vieira da Silva**
1997

13. **Arpad Szèné**
1997

13. **Manuel Cargaleiro**
1997

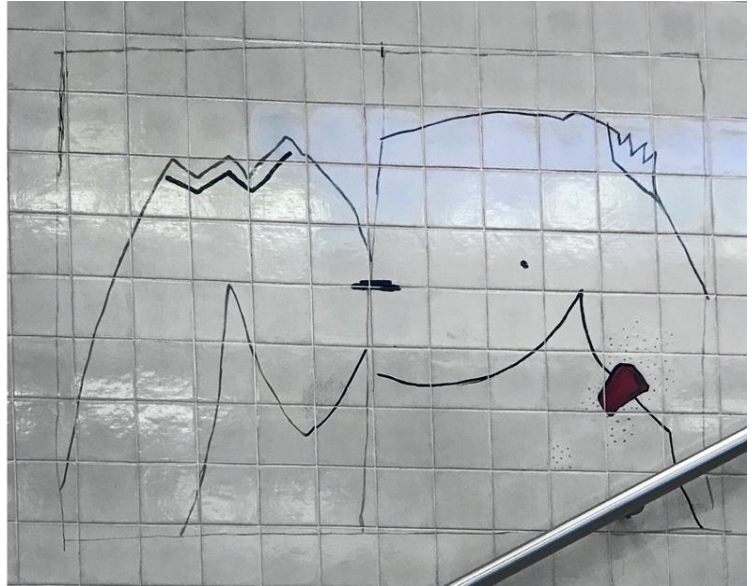
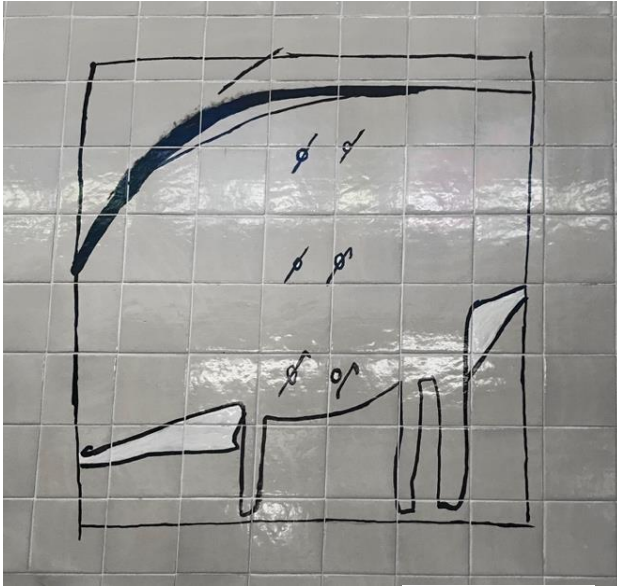

Görsel 22: Sarı Hat Azulejo Paneller, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa) Lizbon, Portekiz.

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Odivelas İstasyonu'nda (Görsel 23) yer alan, Portekizli ressam ve yazar olan sanatçı Álvaro Lapa'nın (1939-2006) 2004 yılında gerçekleştirdiği azulejo çalışmalar dikkat çekmektedir. Soyut dışavurumculuk akımı çerçevesinde, primitif çizgiler barındıran bu azulejolar, beyaz zemin üzerinde hayvan silüetlerini andıran çizgisel kompozisyonlardan oluşturulmuştur.

Görsel 23: Odivelas İstasyonu, Sarı Hat, Álvaro Lapa, 2004, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Campo Grande İstasyonu'nda Eduardo Nery'e (1938-2013) (Görsel 24) ait 1993 tarihli azulejo panel, 18. yüzyıl dönemine ait geleneksel "davet figürleri"nden ilham alarak gerçekleştirilmiştir. Genellikle sarayların girişinde, antrelerde ve merdivenlerde kullanılmış, "figüra de convite" olarak bilinen, gerçek boyutlu karşılama figürleri 18-19. yüzyıl üretimli, Portekiz üslubunu yansıtan azulejolar olarak bilinmektedir (Arruda, 1993). Misafirperver bir tavra sanatsal bir yaklaşım geliştiren Portekizliler tarafından kullanılan bu davet figürlerini, sanatçı Eduardo Nery farklı bir yaklaşım ile günümüze uyarlamıştır. Geleneksel tarzı, çağdaş bir üslup ile tekrar yorumlayan sanatçı, gerçeküstü ve Op Art etkilerinin birlikte izlendiği çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Görsel 24: Campo Grande İstasyonu, Sarı Hat, Eduardo Nery, 1993, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Cidade Universitária İstasyonu (Görsel 25-26) Manuel Cargaleiro (1927-) tarafından Viúva Lamego Seramik Fabrikasında, Maria Helena Vieira da Silva'nın (1908–1992) soyut resimlerinden üretilen azulejo kompozisyonlarını sergilemektedir. Mimar Sanchez Jorge tarafından, 1988 yılında hizmete açılan bu istasyonda yer alan azulejolar başlangıçta 1940 tarihli "Abrigo Anti-Aéreo" olarak adlandırılan karton üzerine guaj tekniği ile yaptığı resimden esinlenilmiş ve adı "Le Métro" azulejo paneli olarak yeniden adlandırılmıştır. Biçim ve renkleri ustalıklı kullanan Maria Helena Vieira da Silva, Fransız uyruğuna geçmiş Portekizli bir ressamdır. Satranç tahtaları veya kart oyunları gibi motiflerden, sembolik anlatımlarla güçlü görsel belirsizlikler yakalayan sanatçı, karmaşık ızgara benzeri kompozisyonları ile öne çıkmaktadır. Eleştirmenler tarafından panik temaları döngüsü olarak tanımlanan yeni bir yaratıcı döngüyü başlattığı bir sürece ait olan sanatçının bu çalışmaları, ressamın Brezilya'da yaşadığı dönemde

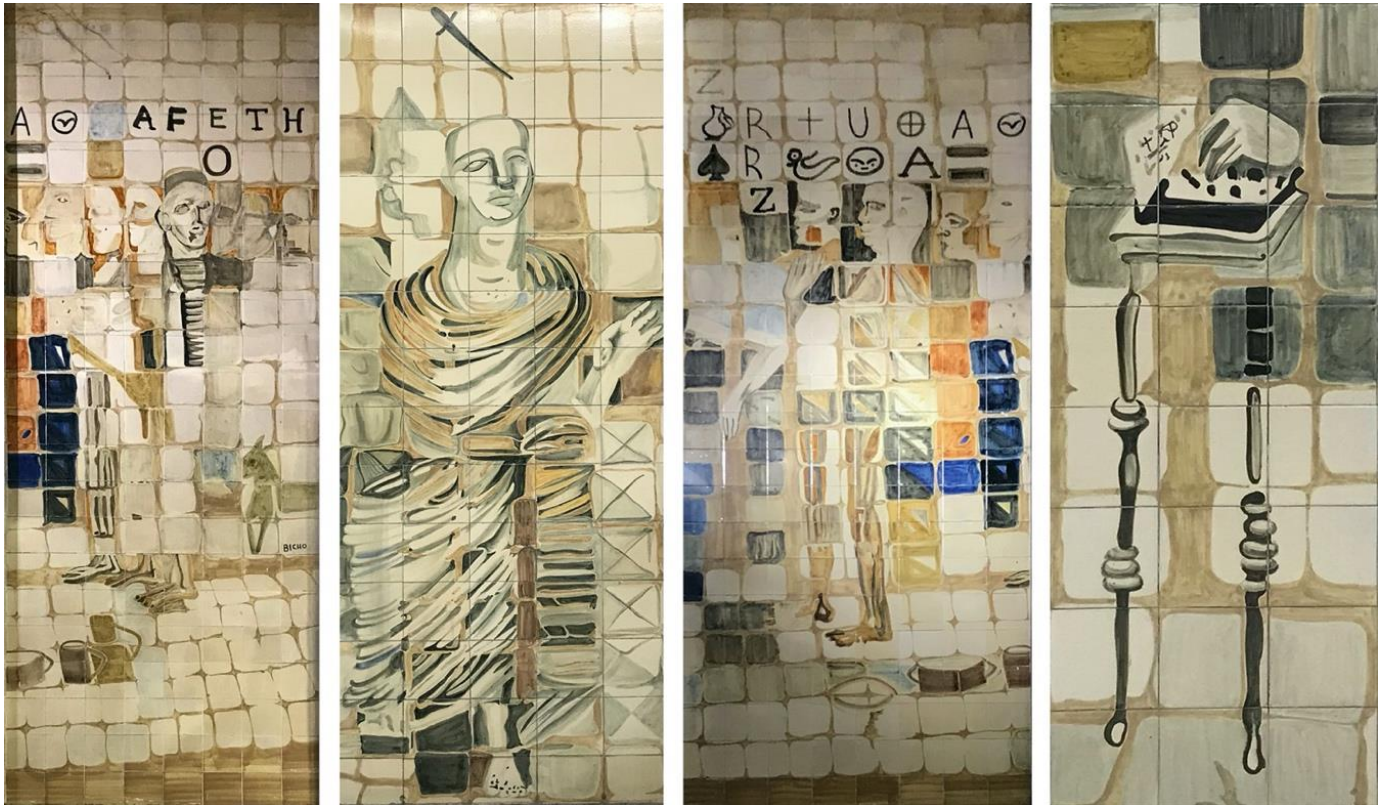
Avrupa'nın yaşadığı korkunç çatışmalardan oluşturulmuştur. “Le Métro” Paneli, bombalamalardan kaçmak için Paris Metrosu'na sığınan bir grup insanı temsil etmektedir. Vieira da Silva, içsel heterojenliği ile bir çokluğu sembolik olarak tasvir etmeyi amaçlamış, parçalanma kavramını, muazzam estetik tutarlılığı vurgulamak için kullanılmıştır (URL 25).

Azulejo panellerde gruplandırılmış balık, güneş, hançer, mektup gibi küçük figürlerden oluşan kompozisyonlar görülmektedir. Şehrin eski mahallelerinin görüntüsünü temsil eden, soyut nitelikteki kentsel manzaralar bu azulejo panellerde işlenmiştir.

Görsel 25: Cidade Universitária, Sarı Hat, Maria Helena Vieira da Silva, 1988, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa),

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 26: Cidade Universitária İstasyonu, Sarı Hat, Maria Helena Vieira da Silva, 1988, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

1959 yılında halka açılan Saldanha İstasyonu'nda, Luís Felipe de Abreu, Maria Keil ve Jorge Vieira'nın eserleri görülmektedir. İnsanın evrensel özelliklerini, hareket halindeki insan ve zamansal döngü ile bütünleştiren Luís Felipe de Abreu'nun (Görsel 27-28) 2009 yılında yaptığı azulejo paneller, Saldanha İstasyonu'nda sarı hatta görülebilmektedir. Dört element olan toprak, su, hava, ateş gibi temaları, mevsimleri, buluşma anlarını, elveda ve bekleyişleri bir yolculukta azulejo paneller ile işlemektedir. Figürlerin bir yolculuk eşliğinde hareketli izlenimlerini, insan, yer ve zaman temaları ile olan diyaloguna bir gönderme niteliğindedir.

Görsel 27: Saldanha İstasyonu, Sarı Hat, Luís Felipe de Abreu, 1996-1997, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 28: Saldanha İstasyonu, Sarı Hat, Luís Felipe de Abreu, 1996-1997, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Picoas İstasyonu hem içeride hem dışarıda ilgi çekicidir. İstasyonun girişi, Paris Metro tarafından bağışlanan orijinal bir dökme demir giriş yoluna sahiptir. Platformlar, Portekizli sanatçı Martins Correia'nın (Görsel 29-30) (1910-1999) azulejo ve heykelleriyle yaptığı sanat çalışmalarını içermektedir. Correia'nın çalışmasının odak noktasında, Lizbon şehri ve insanları yer almaktadır. Sanatçının 1994 yılında gerçekleştirdiği çalışmalar, Lizbon'un bir zamanlar şehir merkezindeki nehir kıyısını dolduran balıkçı kadınlarının çalışma halleri üzerinden görüntülere odaklanmaktadır. Sanatsal yaklaşımla gündelik hayattan kareler sunan bu çalışma ile sanatçı Lizbon'un tarihsel süreçlerine dair bilgiler ortaya koymaktadır. Toprak tonlarında bir palet kullanan sanatçı, derin kontrastlar içeren azulejo paneller yaratmıştır.

Marquês de Pombal İstasyonu'nda, 1995 tarihinde sanatçı Menez (Maria Inês Ribeiro da Fonseca) (1926-1995) (Görsel 31) tarafından yapılan azulejolar izlenebilmektedir. Menez, bilet gişesi lobisinde, azulejo üzerinde, istasyona adı verilen, 18. yüzyıl Portekizli devlet adamı, Sebastião José de Carvalho e Melo, 1. Marquis de Pombal'a (1699-1782) dair tarihsel bir süreci konu almaktadır. O döneme ait olan, José'ye saldırı, Távoras çilesi, deprem, şehrin yeniden inşası, Cizvitlerin kovulması, imalatçıların gelişimi, sanat ve edebiyat, Marquês'in biyografisi, Masonik ikonografi gibi seçkin olayların tümünün temsil edildiği bu azulejolar, Viúva Lamego Seramik Fabrikası tarafından azulejolarla aktarılmıştır (URL 26).

Görsel 29: Picoas İstasyonu, Sarı Hat, Martins Correia, 1994, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 30: Picoas İstasyonu, Sarı Hat, Martins Correia, 1994, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Görsel 31: Marquês de Pombal İstasyonu, Sarı Hat, Menez, 1995, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Sarı hat üzerinde yer alan Rato İstasyonu'nda Portekizli sanatçı Maria Vieira da Silva (1908-1992) (Görsel 32) ve Macaristan doğumlu eşi ressam Arpad Szénés (1897- 1985) (Görsel 33) tarafından tasarlanmış azulejo panolar bulunmaktadır. Sanatçılar Arpad Szenes ve Maria Helena Vieira da Silva'nın çalışmalarını yaymak ve incelemek amaçlı Lizbon merkezli bir kurum olan "Árpád Szenes-Vieira da Silva Vakfı"nın bulunduğu bölgeye hizmet veren Rato İstasyonu'nda, sanatçıları onurlandırmak için yer ayrılarak, 1997 yılında eserleri sergilenmiştir. Rato İstasyonu'nda Arpad Szénés'in 1948 yapımı "Ziyafet" (Banquet) çalışmasının yeniden canlandırıldığı pano yer almaktadır. İstasyonda Vieira da Silva'nın 1970 tarihli "Ville en Extension" adlı eseri de yer almaktadır. Tasarımlar, Manuel Cargaleiro tarafından azulejolar üzerine aktarılmıştır.

Görsel 32: Rato İstasyonu, Sarı Hat, Maria Vieira da Silva, 1997, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 33: Rato İstasyonu, Sarı Hat, Arpad Szénés, 1997, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Yeşil Hat Üzerinde Yer Alan Azulejolar

Yeşil Hat, Telheiras'ın kuzey ucundan Cais do Sodré'ye 9 km. boyunca uzanmaktadır. Yeşil hat İngilizce green line, Portekizce linha verde ve linha caravela olarak adlandırılmakta, yelken ile sembolize edilmektedir. Bu hat üzerinde yer alan istasyonlar ve sanatçıların çalışmaları yıllara göre belirtilmiştir. Aşağıda yer alan Görsel 34'de, sarı hat üzerinde yer alan istasyonlar ve sanatçıların azulejo çalışmaları yapıldıkları yıllara göre listelenmiş, çalışmalarına dair detay fotoğrafları numaralarla ilişkilendirilmiştir.

1. Eduardo Batarida
2003

2. Eduardo Nery
1993

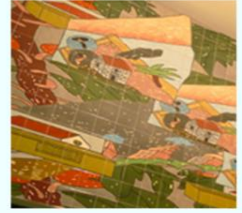
3. Maria Keil,
2007

3. Bela Silva
2006

4. René Bertholo
2006

4. Maria Keil
1972

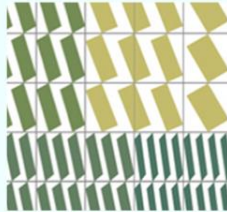
5. Maria Keil
1972

5. Júlia Ventura
2013

6. Maria Keil
1972

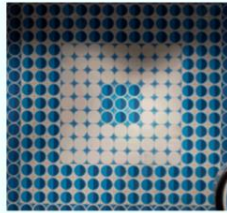
7. Maria Keil
1972

7. Nikias Skapinakis
2005

8. Rogério Ribeiro
1982

8. Maria Keil
1966

9. Maria Keil
1966

10. Gracinda Candeiras
1997

11. Maria Keil
1966

11. Maria Keil
1963

11. Helena Almeida
1999

12. Ângelo de Sousa
1998

13. António Dacosta,
Pedro Morais, 1998.

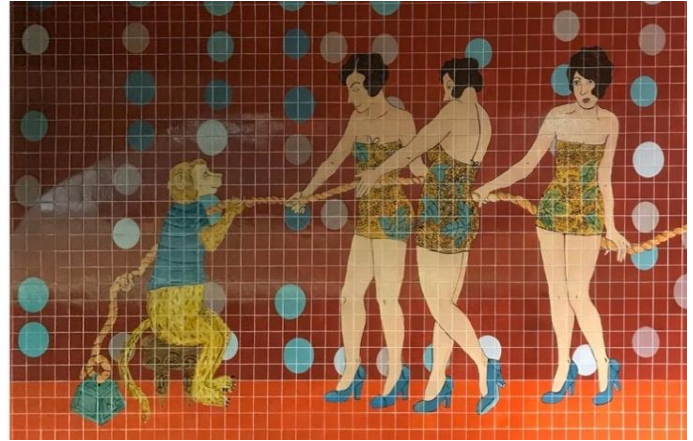
Görsel 34: Yeşil Hat Azulejo Paneller, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Mimarlar Diniş Gomes ve Sanchez Jorge tarafından kurgusu yapılan Alvalade İstasyonu, 1966 doğumlu Portekizli sanatçı Bela Silva'nın 2006 yılında ve Maria Keil'in 1972 ve 2007 yıllarında gerçekleştirdiği azulejo eserleri bulundurmaktadır. Alvalade İstasyonu'nun yenilenmesi, genişletilmesi kapsamında yer alan sanatsal çalışmalar, sanatçı Bela Silva tarafından yapılmıştır. 300 m² alana göre tasarlanan, Bela Silva'nın (Görsel 35-36) çalışmaları, mayolika tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu azulejo panellerde bir oyun kurgusu, kadın ve hayvan

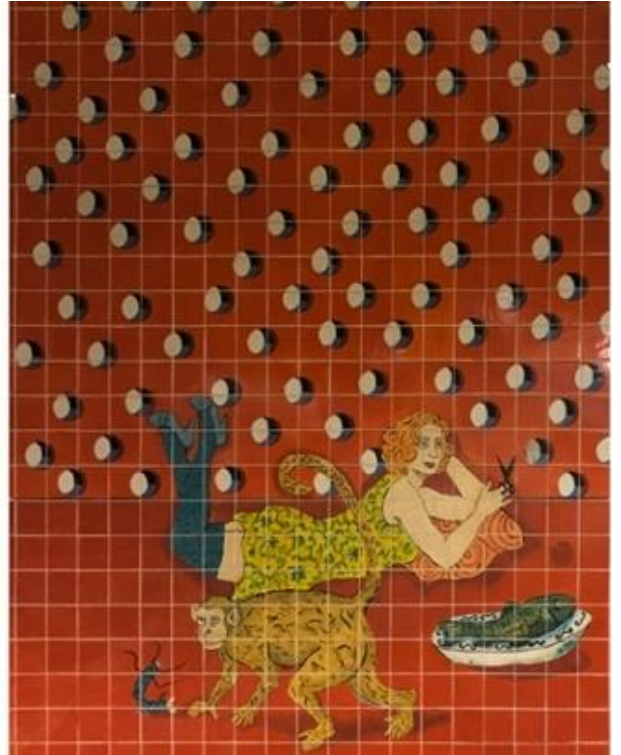

figürlerinin öne çıkarılması üzerine biçimlenmiştir. Sanatçı, geleneksel Portekiz halk hikayesi olan “Kesik Kuyruklu Maymun”u (O Macaco do Rabo Cortado) azulejo eserler ile görsel olarak yeniden anlatmaya çalışmaktadır. Bir başka azulejo panelde gece teması, gizemli bir hayvan, sessiz bir röntgenci olan baykuşla simgelenmiştir. Sanatçı, kamusal sanat aracılığı ile halkla etkileşime geçmekte, ironik bir yaklaşımla, kolektif hayal gücünü harekete geçirmektedir. Hikayeler anlatan bu azulejo paneller canlı renkleri ile öne çıkmaktadır.

Görsel 35: Alvalade İstasyonu, Yeşil Hat, Bela Silva, 2007, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 36: Alvalade İstasyonu, Yeşil Hat, Bela Silva, 2007, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Maria Keil (Görsel 37) tarafından azulejo ile kaplanan bu istasyonda, oluşturulan illüzyon dikkate değer bir örnek oluşturmaktadır. Bir taban düzlemi üzerinde yer alan kıvrımlardan oluşan motifler, ışık gölge tonlamaları ile hacim kazandırılmış, böylelikle bir illüzyon etkisi yaratılmıştır. Maria Keil’in çalışmalarında öne çıkan renklerin, geometrik formlarla oluşturduğu etki, Lizbon Metro’su’nun sanatsal ana temasını oluşturmuştur. Bu konuda Raquel Henriques da Silva (1989:13), Maria Keil’in eserlerinde “Kültürel referansın, geometri ve rengin olasılıklarında, ritimlere dönüştüğünden bahsetmektedir”. Yine diller ve oluşturduğu kültürel değerlerin, Maria Keil’in çalışmalarında form, renk etkileşimi ile ardışık olarak, modüler bir şekilde yeniden kurgulandığını belirterek, sanatçının çağdaş bir yoruma ulaştığını ifade etmektedir.

Arroios İstasyonu’nda, 1972 yılına ait Maria Keil’in ve sanatçı 1931 doğumlu Nikias Skapinakis’in eserleri bulunmaktadır. Portekizli sanatçı Nikias Skapinakis’in (Görsel 38) “Curtina Mirabolante” adlı 15 metrelik çok renkli, soyut azulejo paneli 2005 yılında Arroios İstasyonu’nda sergilenmiştir.

Görsel 37: Alvalade İstasyonu, Yeşil Hat, Maria Keil, 2007, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Görsel 38: Arroios İstasyonu, Yeşil Hat, Nikias Skapinakis, 2005, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

1998 Cais do Sodre İstasyonu'nun mimari projesi Nuno Teotónio Pereira, sanatsal yaklaşımları (Görsel 39) António Dacosta (1914-1990) ve Pedro Morais (1944- 2018) iş birliğinden oluşmuştur. Hacimsel olarak diğer istasyonlardan daha büyük olan bu istasyonda, Lewis Carroll'un evrensel edebiyat klasiği "Alice Harikalar Diyarında"nın karakterlerinden birini çağrıştıran, acelesi olan bir tavşanın tekrarları üzerine biçimlenmiştir. Bir yerden başka bir yere ulaşma telaşı içinde olan insanı temsilen, bir cep saatiyle koşan devasa boyutlarda bir dizi tavşan figürü, Cais do Sodre İstasyonu'nun duvarlarında azulejo paneller üzerine resmedilmiştir. Gündelik insan telaşlarının yoğun hissedildiği metro istasyonları "Geç kaldım" (Estou atrasado) yazan bu paneller aracılığı ile sanatsal olarak ortaya konmaktadır.

Görsel 39: Cais do Sodre İstasyonu, Yeşil Hat, António Dacosta, Pedro Morais, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Kırmızı Hat Üzerinde Yer Alan Azulejolar

Kırmızı Hat, İngilizce red line, Portekizce linha vermelha aynı zamanda doğu hattı (Portekizce linha do oriente) olarak adlandırılmakta, pusula gülü ile sembolize edilmektedir (URL 27). Lizbon Metrosu'nun son yeni hattı olan bu hat, 19 Mayıs 1998'de açılmış olup, Aeroporto İstasyonu'nun kuzey ucundan São Sebastião İstasyonu'na kadar 10 km boyunca uzanmaktadır. Bu hat üzerindeki istasyonlarda yer alan eserler, sanatçısı ve yapım yılları ile Görsel 40'ta belirtilmiştir.

2. Alberto Barradas
2012

3. Manuel Bastos
2012

4. Yayoi Kusama
1998

4. Syed Haider Raza
1998

4. Friedensreich
Hundertwasser, 1998

4. Erró
1998

4. Arthur Boyd
1998

4. Antonio Segui
1998

4. Abdoulaye Konate
1998

4. Zao Wou Ki
1998

4. Joaquim Rodrigo
1998

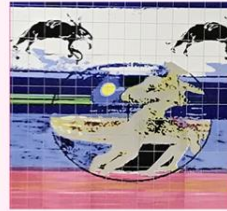
4. Sean Scully
1998

5. David de Almeida
1998

6. Nuno de Siqueira
1998

7. Jorge Martins
1998

8. Querubim Lapa
1998

9. António Palolo
1998

10. Costa Pinheiro
1998

11. Almada Negreiros
1957

11. Luís Felipe de Abreu
2009.

Görsel 40: Kırmızı Hat Azulejo Panelleri, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).
Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Oriente İstasyonu, tanınmış uluslararası sanatçıların eserlerine sahiptir. Magdalena Abakanowicz dışında toplam 10 sanatçı, 1998 Expo'nun teması üzerine azulejo eserler için çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. "Okyanuslar, gelecek için bir miras" mottosu ile António Ségui, Artur Boyd, Erró, Friedensreich Hundertwasser, Yayoi Kusama, Joaquim Rodrigo, Abdoulaye Konaté, Sean Scully, Syed Haider Raza, Zao Wou Ki, azulejo eserler ile Oriente İstasyonu'nda yer almışlardır. Mimar Sanchez Jorge tarafından mimari tasarımı yapılan bu hattın açılışı, 22 Mayıs ile 30 Eylül 1998 tarihleri arasında Portekiz'in başkenti Lizbon'da düzenlenen "Expo'98", "Lizbon Dünya Fuarı Organizasyonu"nun başlama tarihine yakın olarak açılmıştır. Fuarın teması Portekiz'in okyanus keşiflerinin başlamasının 500. yılı anısına "Okyanuslar; gelecek için miras" olarak seçilmiş, 143 ülke ve organizasyon bu fuar ile temsil edilmiştir (Pelle, K. D. 2008:389).

Sanatsal açıdan, Oriente İstasyonu'ndaki çalışmalar, Expo '98'in ana teması olan okyanusların, evrenselci doğasını vurgulama niyetinin sanatsal olarak somutlaştırılması olarak biçimlenmiştir. Lizbon Metrosu, ağırlıklı olarak Portekizli görsel sanatçıları çeşitli yeni istasyonlara veya eskilerin tadilatlarına sanatsal müdahale etmeye davet eden kültürel ve sanatsal bir yaklaşım sergilemiştir. Expo '98 temasının evrenselliği göz önüne alındığında, farklı bir uygulama izleyen Lizbon Metrosu, Oriente İstasyonu'nda dünyanın birçok yerinden sanatçılar ile ortak bir çalışma ortamı yaratmıştır. Endüstriyel- anıtsal sütunları, geometrik formları ve pek çok farklı mimari dokusuyla öne çıkan Oriente İstasyonu, beş kıtayı (beş Avrupalı, üç Asyalı, bir Afrikalı, bir Amerikalı ve bir Avustralyalı) temsil eden sanatçıları, kültürel- sanatsal öneme sahip olan azulejo ekseninde buluşturmuştur.

Avusturyalı ressam ve mimar olan Friedensreich Hundertwasser (1928-2000) (Görsel 41), gizemli bir şekilde kaybolan efsanevi kıta Atlantis'in bir temsilini azulejo panel üzerinden sunmuştur. Kaybolan kıtanın bir temsili olan "Atlantis'in Batışı" (Submersão da Atlântida) adlı eserde renk ve form kullanımları dikkat çekmektedir. Portekizli sanatçı Joaquim Rodrigo (1912-1996), (Görsel 42) son eseri "Vau Sahili" (Praia do Vau) adlı azulejo paneli ile katkıda bulunmuştur. Bu tasarımlar, Portekizli ressam Querubim Lapa (1925-2016) tarafından azulejo üzerine aktarılmıştır (URL 28).

Görsel 41: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, F. Hundertwasser, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 42: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Joaquim Rodrigo, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

1932 İzlanda doğumlu sanatçı olan Erró (Görsel 43), Yunan mitolojisinde denizler tanrısı Poseidon ve denizler kraliçesi olarak bilinen Amphitrite figürleri gibi deniz mitleri üzerinden çalışmasını gerçekleştirmiştir. Ayrıca Portekiz deniz seferleri, Titanik trajedisi gibi büyük denizcilik olaylarından da esinlenmiştir (URL 29). Denizle bağlantılı mitler ve efsanelerden oluşturduğu figürler, süper kahraman algısı yaratmaktadır. Azulejolar üzerine resimlediği çizgi roman anlayışı ile kurguladığı bu yeni dünyanın figürlerinde, kontrastları arttırılmış neon renkler kullanmıştır.

Görsel 43: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Erró, 1998, Lizbon Metro su (Metropolitano de Lisboa).

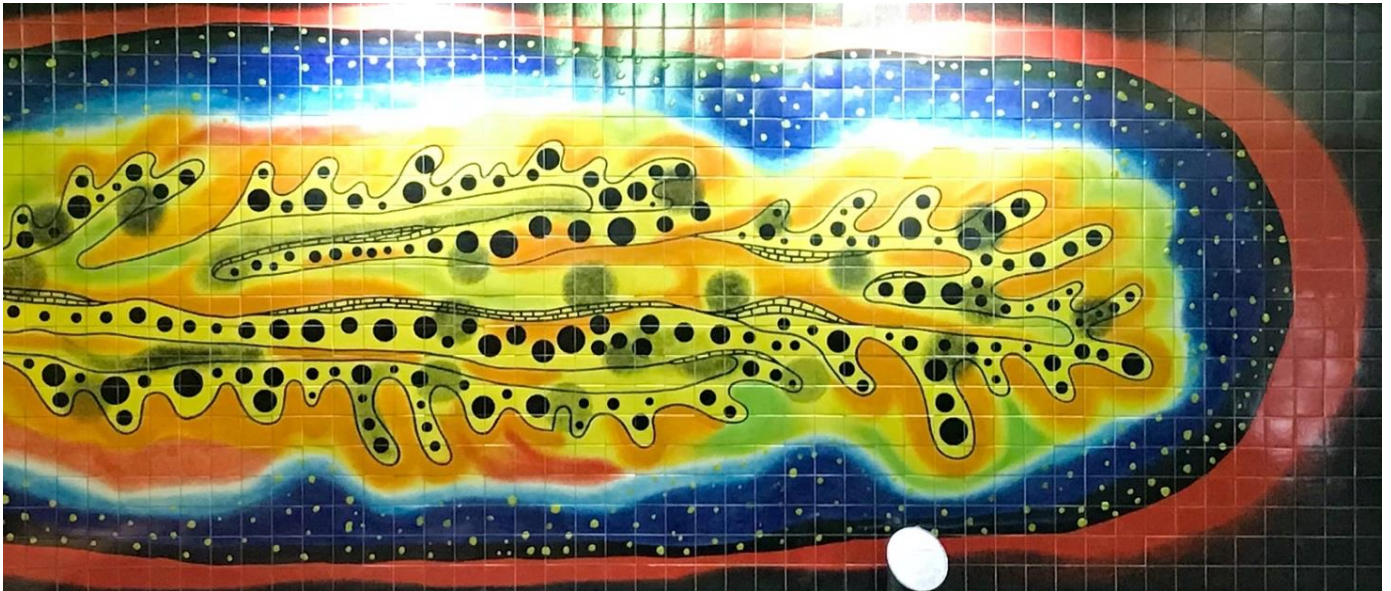
Kaynak: (URL 30).

1945 İrlanda doğumlu Amerikalı bir sanatçı olan Sean Scully (Görsel 44), soyut bir estetiğe sahip azulejo panelini Oriente İstasyonu için gerçekleştirmiştir. Bir diğer azulejo uygulaması olarak, 1929 doğumlu Japon sanatçı ve yazar olan Yayoi Kusama (Görsel 45) tarafından gerçekleştirilmiş ve istasyonun kuzey ucunda yer alan iki duvara yerleştirilmiş çalışmalar bulunmaktadır. Sürrealizm, modernizm ve minimalizmden ilham aldığı tüm sanatsal dışavurumlarında tekrar ve birikim örneğinin fark edildiği çalışmalarında (URL 31), sanatçı farklı renk geçişleri ile yatay eksenle öne çıkardığı bir kompozisyon ortaya koymuştur. Çalışmalarında sıklıkla kullandığı puantiyeler, farklı lekeli tonlar ile azulejolar üzerinde görülmektedir.

Görsel 44: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Sean Scully, 1998, Lizbon Metro su (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 45: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Yayoi Kusama, 1998, Lizbon Metro su (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

1953 doğumlu Malili bir sanatçı olan Abdoulaye Konaté'nin (Görsel 46) Oriente İstasyonu'nda gerçekleştirdiği azulejo eserinde, kültürel gelenekleri ile harmanladığı sanat anlayışının izleri bulunmaktadır (URL 32). Çağdaş özellikler yakalayan bu eser, fantastik bir yolculuk temasını, okyanus aracılığı ile ortaya koymaktadır. Arjantinli sanatçı António Seguí (1934-2022) (Görsel 47) Oriente İstasyonu'nun güney ucunda yer alan tünel girişinin her iki tarafında olmak üzere iki azulejo eserini sergilemiştir. António Seguí'nin azulejo panellerinde deniz ile bağlantılı unsurlar kimi zaman gerçeküstücü bir yaklaşımla çok ayrıntılı bir şekilde stilize edilmiştir.

Görsel 46: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Abdoulaye Konate, 1998, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 47: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Antonio Segui, Arjantin, 1998, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Avustralyalı ressam Arthur Boyd (1920-1999) (Görsel 48) "Palha Denizi" (No Mar da Palha) olarak adlandırdığı çalışması, yumuşak tonlarda ve ince çizgilere sahip, okyanus manzaralı bir azulejo paneldir. Çinli-Fransız bir ressam olan Zao Wou Ki'nin (1921-2013) (Görsel 49) sulu boya tarzındaki azulejo çalışmasında, lüster etkili renk geçişleri ve parıltıları görülmektedir. Okyanusların uçsuz bucaksızlığının tüm dinginliğini, kullandığı renk tonları ile çalışmasında sağlamaya çalışmıştır.

Görsel 48: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Arthur Boyd, 1998, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

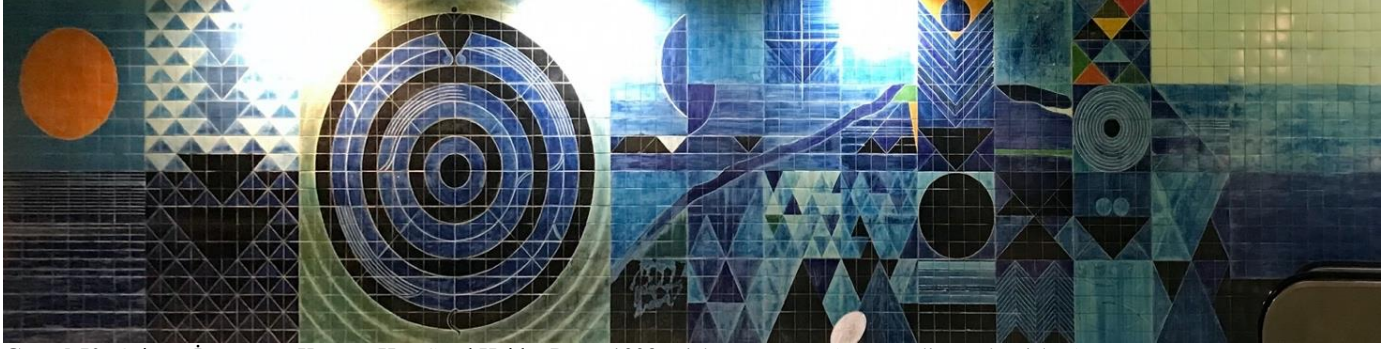
Görsel 49: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Zao Wou Ki, 1998, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Döneminin önde gelen Hintli ressamlarından biri olarak kabul edilen Syed Haider Raza (1922-2016) (Görsel 50) yenilikçi soyut çalışmaları ile bilinmektedir. "Karanın, okyanusların, ışığın, tüm insanlığın tek bir aile olarak nefes aldığı doğanın vizyonu" gibi temel unsurları vurguladığı "Les Océans" adlı azulejo çalışması, Oriente İstasyonu'nda

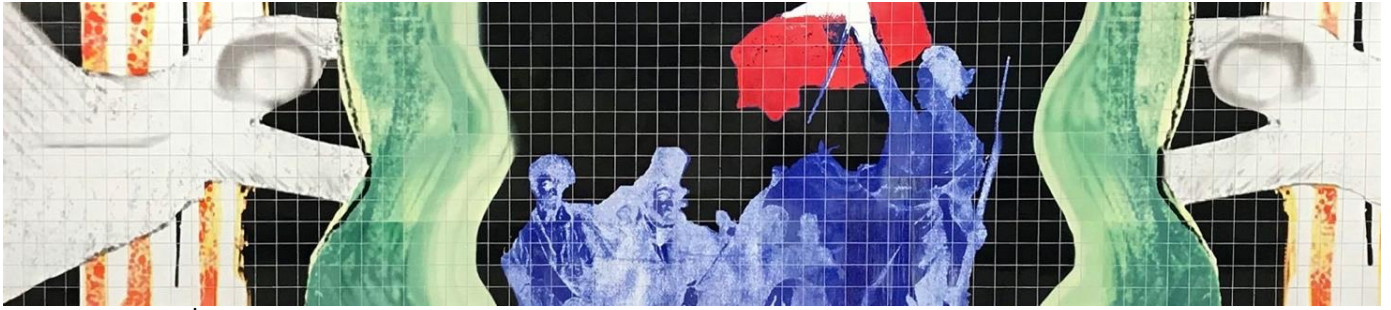
yer almıştır (URL 33). Daireler ve geometrik desenler üzerine kompozisyonlar oluşturmuş olan sanatçı, doğaya dair sahneleri tasvir ederken, mavi tonlarının hakimiyetinde bir çalışma gerçekleştirmiştir.

Görsel 50: Oriente İstasyonu, Kırmızı Hat, Syed Haider Raza, 1998, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

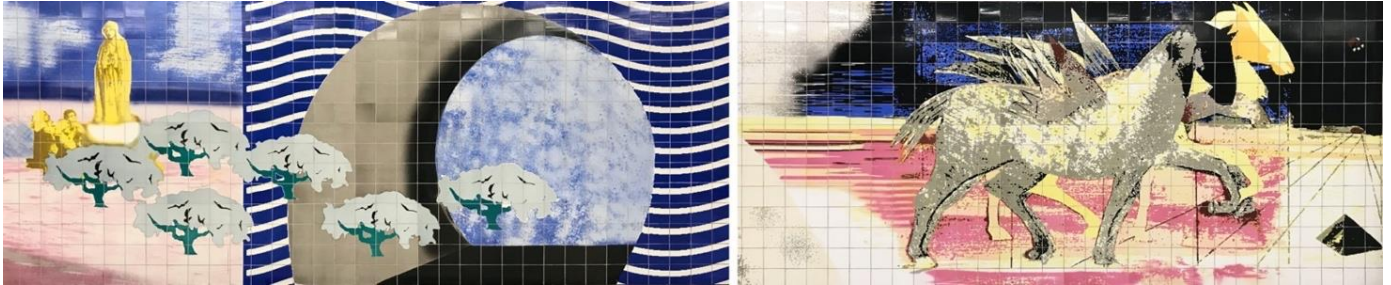
Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Olivais İstasyonu'nda Portekizli sanatçılar Nuno de Siqueira (1929-2007) ve 1937 doğumlu Cecília de Sousa'ya ait eserler bulunmaktadır. Sanatçı Nuno de Siqueira'nın (Görsel 51-52-53), Portekizli denizci, kâşif olan Vasco da Gama'nın yolculuğunu somutlaştıran azulejo panelleri bu istasyonda izlenebilmektedir. Bunun yanında Portekiz için önemli olaylar, hikayeler, din ve siyasi figürlerin de konu edildiği tasarımlar, bu istasyonda belirginleşmiştir.

Görsel 51: Olivais İstasyonu, Kırmızı Hat, Nuno de Siqueira, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 52: Olivais İstasyonu, Kırmızı Hat, Nuno de Siqueira, 1998, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

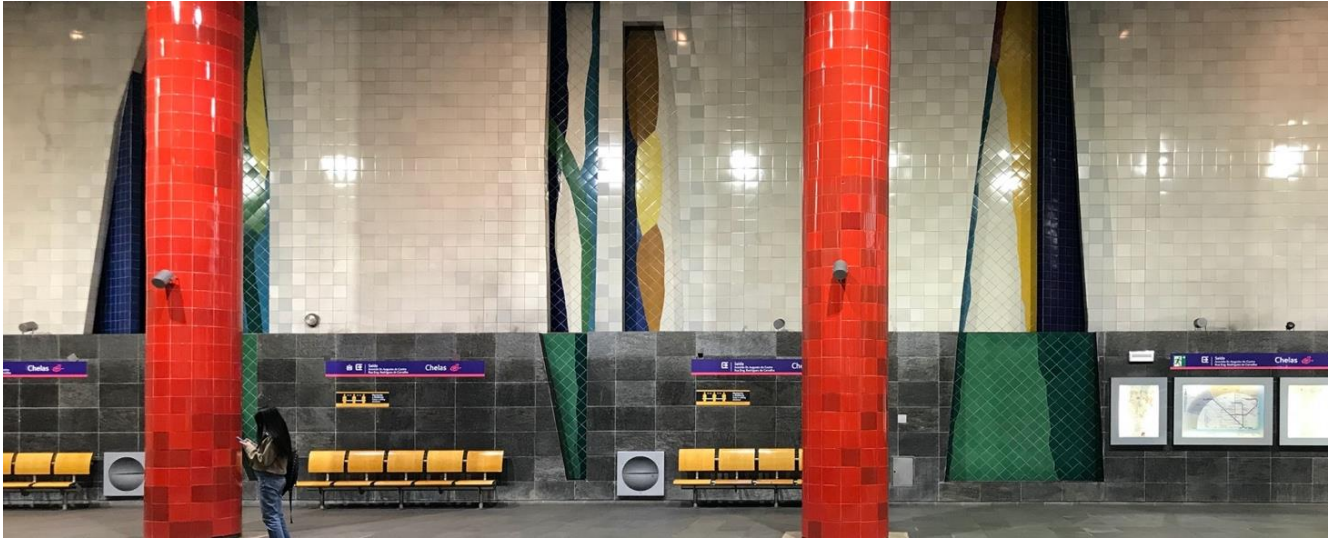

Görsel 53: Olivais İstasyonu, Kırmızı Hat, Nuno de Siqueira, 1998, Lizbon Metro (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

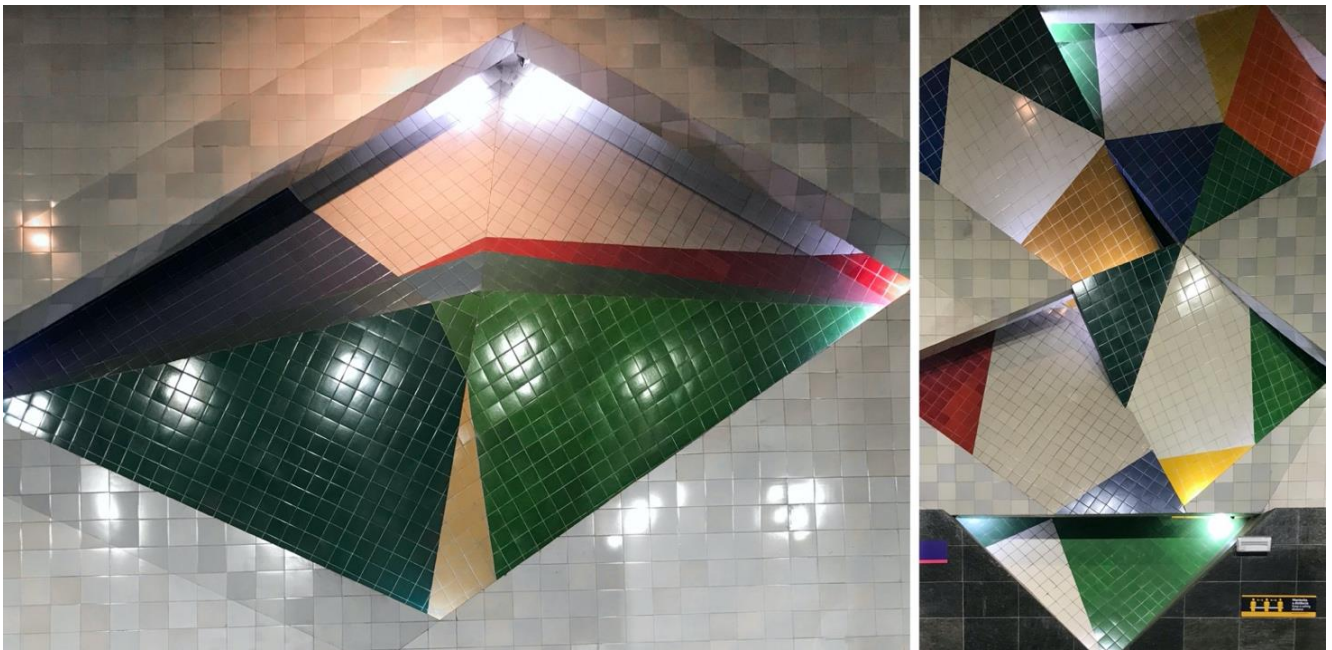
Chelas İstasyonu'nda, 1940 doğumlu Portekizli sanatçı Jorge Martins'in (Görsel 54-55) çalışması görülmektedir. Ana Nascimento tarafından mimari projesi yapılan istasyon geniş bir atriuma sahiptir. Bu genişlik ile alanın kullanımı yönünde tasarımı gerçekleştiren sanatçı, Expo'98 için dinamik bir istasyon görüntüsü yakalamıştır. Azulejo panellerin kaplandığı alanlar bakımından, ışık ve dizilim açıları ile üç boyut algısını devasa boyutta ortaya koyan bu çalışmalar, bu istasyona çağdaş bir atmosfer yaratmaktadır.

Görsel 54: Chelas İstasyonu, Kırmızı Hat, Jorge Martins, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

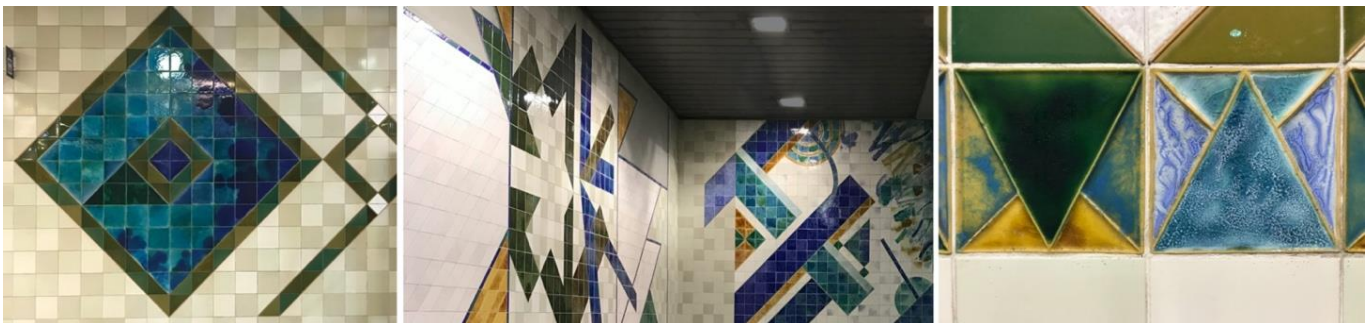

Görsel 55: Chelas İstasyonu, Kırmızı Hat, Jorge Martins, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Ünlü Portekizli seramik sanatçısı Querubim Lapa, (1925-2016) (Görsel 56-57) Bela Vista İstasyonu'nda geometrik formlar ile desenler oluşturmuştur. Çok yaygın olarak kullanılmayan, dekorlu azulejolarla geleneksel bir yöntem olan aresta tekniğini kullanan sanatçı, bu şekilde eski bir tekniği çağdaş çalışmalar ile yeniden hatırlatmaktadır (Albuquerque, 2001). Bu teknikle renklerin birbirine karışmasını önlemek amacı ile kalıp üzerinde işlenen desen kontürleri, ürünün kalıptan kabartılı bir dekorla çıkmasını sağlayarak, ürünlerin sırlanmasına kolaylık sağlamaktadır.

Olaías İstasyonu, mimar Tomás Taveira tarafından tasarlanmıştır. Lizbon'daki bu metro ağında, anıtsal endüstriyel sütunlar, geometrik rengarenk formlardan oluşan paneller ve pek çok farklı dokusuyla ortaya konmuş azulejolar, bu istasyonda öne çıkmaktadır. Azulejolar mimari ile entegre bir biçimde yerleştirilmiştir. Bu istasyonda Portekizli ressam António Palolo'nun (1946-2000) (Görsel 58) gerçekleştirdiği azulejo panel bulunmaktadır.

Görsel 56: Bela Vista İstasyonu, Kırmızı Hat, Querubim Lapa, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Görsel 57: Bela Vista İstasyonu, Kırmızı Hat, Querubim Lapa, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa)..

Görsel 58: Olaias İstasyonu, Kırmızı Hat, António Palolo, 1998, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

Saldanha İstasyonu, Lizbon Metrosu'nun hem sarı hem de kırmızı hattı üzerinde bulunmaktadır. 2009 yılında metro genişletme projeleri ile büyüyen sarı hat üzerinde yer alan Saldanha İstasyonu, kırmızı hat ile kesişmiştir. Jorge Vieira'nın mermer panosu, Almada Negreiros, Luís Felipe de Abreu kırmızı hat üzerinde eserleri olan sanatçılar arasındadır. Luís Felipe de Abreu (Görsel 59), sarı hat üzerinde yer alan çalışmalarını dünyevi unsurları, mevsimleri ve temel insan deneyimlerini kapsayacak biçimde kırmızı hat üzerinde genişletmiştir.

Görsel 59: Saldanha İstasyonu, Kırmızı Hat, Luís Felipe de Abreu, 2009, Lizbon Metrosu (Metropolitano de Lisboa).

Kaynak: Fidan Tonza Helvacıkara Arşivi, 2021, Portekiz.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bir kaplama malzemesi olmasının ötesinde, Portekiz'de sanatsal ve kültürel yaklaşımlar ile harmanlanmış olan azulejo, yeni bir mekân anlayışı ile Lizbon Metrosu'nda kullanılmış, daha sonra metronun ağlarını genişletmesi ile kullanımı yaygınlaşmıştır. Gelenekselden beslenerek, modern ve çağdaş azulejo uygulamalarını bulunduran Lizbon Metrosu'nda ulaşım ağı sanatsal söylemler için önemli bir mekân haline gelmiştir. Yeraltı ile bütünleşen metro hatları, asırlık bir sanat anlayışı ve gündelik hayatın önemli bir parçası olan azulejo için yeni alan yaratmıştır. Azulejonun kamusal alanlar içinde özellikle metro hatlarında kullanımı, Lizbon Metrosu'nu, dünyada sanat-metro mottosu içerisinde yer almasını sağlamıştır. Bu motto çerçevesinde kendisine ayrıcalıklı bir alan açmış olan Lizbon Metrosu, dünyada sanat ile anılan bir unvana ulaşmıştır.

Sanat, 1959'lerde ilk istasyonların inşa edilmesinden bu yana Lizbon Metrosu'nun konseptini belirlemiş ve bu tarihten itibaren azulejo, Lizbon Metrosu gibi büyük kamu komisyonları aracılığıyla sanatsal bir yaratım olarak görünürlük kazanmıştır. Lizbon Metrosu'nda bir hattın genişletilmesi, yeni istasyon sanatı anlamına gelmiş ve bu anlamda yeni projeler ile hatlar genişledikçe, sanatsal ağda yayılmıştır.

Lizbon Metrosu'nda belirli bir alana göre tasarlanan azulejonun, konfigürasyon ve çevresi ile entegrasyonu, ana amacı ulaşım olan bir hattın mekân ile etkileşiminde önemli olmaktadır. Fonksiyonel ve sanatsal faydalarının yanında, kültürel bağların da kurulduğu Lizbon Metrosu'nda azulejo eserler, sadece ulaşım amacının dışında, sergi salonu anlayışı ile ziyaret edilmektedir. Lizbon Metrosu, Portekiz ulusal sanatçıları ve birçok uluslararası sanatçı çalışmaları hakkında referans olmaktadır.

1950 ile 1960 arasındaki Portekiz mimari yenilenmesi sırasında azulejoların bir sanatsal ifade biçimi olarak tanınmasını sağlamada etkili bir rol oynayan Maria Keil, Lizbon Metrosu için yaptığı çalışmalarla, metro ağı içerisinde eserleri en çok bulunan Portekizli sanatçı olarak önemlidir. Maria Keil, Lizbon Metrosu istasyonlarının, azulejo ile bilinirliğini artırırken, kendi sanat kariyerinde de metro ile ilişkili kamusal sanat çalışmalarının ilerlemesini sağlamıştır. Sanatçı, Lizbon Metrosu'nda yaptığı azulejo çalışmalar ile Portekiz için önemli bir konuma gelmiştir. Sanatsal çalışmaları içerisinde azulejolar ile kurguladığı kompozisyonlara 1959 yılının başında başlayan sanatçı, 1972'ye kadar devam etmiş, Avenida hariç tüm Lizbon Metrosu'nun ilk istasyonlarının tasarımlarında önemli bir rol üstlenmiştir. Son olarak Portekiz azulejo kültüründe modernleşmenin ana figürlerinden biri olan Maria Keil, Lizbon Metrosu için kapsamlı sanatsal iş birliklerinin önünü açmıştır.

İstasyonların tasarım temalarında, her bir istasyonun bireyselleştirilmesine, yolcu tarafından kolay konumlandırılmasına özen gösterilmiştir. Yapıların genellikle benzer olduğu yeraltı istasyonlarında mimari kadar, kaplama unsuru olan sanatsal müdahalelerin önemi de özgün bir ortam yaratılmasına katkı sağlamıştır. Dekorasyonlarda tekdüzeliği önlemek için yolcuların, kendi atmosferine ve kimliğine sahip olan istasyonlardan geçerken, yine de yön bulmalarına yardımcı olan sabit unsurlar ile birlikte farklı bir ortam oluşturulması Lizbon Metrosu'nda önemsenmiştir. Çağdaş sanat deneyimi yaratan Lizbon Metrosu, istasyonların sadece içlerinden geçilecek bir mekân olmasının dışında, yolcularına sanatsal bir deneyim sunmaya yardımcı olmaktadır. Zaman içinde gerçek bir sanat galerisine dönüşen Lizbon Metrosu, ulaşım ağını büyüme hedeflerini sürdürme planları ile birlikte sanatsal olarak da büyümeye devam edeceği açık bir şekilde ortadadır.

Sonuç olarak, istasyonların dekorasyonu ile başlayan ve sanat eserlerinin sergilenmesine kadar uzanan süreçte yerli ve yabancı sanatçıları görevlendirerek sanatta küresel bir yaklaşım yakalayan Lizbon Metrosu, sahip olduğu bu yeni konumu beslemeye devam etmiştir. Sanatsal açıdan Oriente İstasyonu'nda, Expo'98'in "Okyanuslar" başlıklı ana teması doğrultusunda uluslararası sanatçılarla seçkin örnekler oluşturulmasına da aracı olmuştur. Sanatsal ifadelerini bir tuval gibi Portekiz kimliğinde önemli bir yere sahip azulejo üzerine biçimledikleri bu eserler ile sanatçılar, kültürel etkileşime katkıda bulunmuşlardır. Yine kültürel etkileşim kapsamında Lizbon Metrosu'nun dünyadaki birçok metro istasyonunun açılışında, sanatsal hediyeleri ile öne çıktığı görülebilmektedir. Sanatsal değiş-tokuşların da sergilendiği bu süreçlerde, Lizbon Metrosu yaklaşık 64 yıllık yolcu taşıma hizmeti sırasında kamusal sanatın önemli bir merkezi haline gelmiştir. Sanatsal projeleri ile dünyadaki birçok metro ağının biçimlenmesine destek olan Lizbon Metrosu, bu mekanları da çağdaş bir galeriye dönüştürmeye yardımcı olmaktadır.

KAYNAKÇA

Albuquerque A. (2001). *Cerâmica – Querubim Lapa*, Lisboa: Edições Inapa.

Almeida, A. C. V. (2009) "Da cidade ao museu e do museu à cidade : uma proposta de itinerário pela azulejaria de autor na Lisboa da segunda metade do século XX ; orientadora Luisa Capucho Arruda". Tese de mestrado, Museologia e museografia, Universidade de Lisboa, Faculdade de Belas Artes, Lisboa.

Arruda, L. D'Orey C. (1993). *Azulejaria Barroca Portuguesa Figuras de Convite*. Coleção História da Arte, Lizbon.

Botelho, M. & Cabral, P. (1997). *Descobrir Parque*, Metropolitano de Lisboa, ISBN 972-96959-8-9, s. 5- 9.

Darroch, N. (2012) "London's Deep Tube Railways: Visibly Invisible" Masters Of Art Thesis, Independent Study and Research University of York, İngiltere.

Duran, Kimberly (2017) *Going Underground: A Brief History of the Subway Tile* <https://www.tilemountain.co.uk/blog/brief-history-subway-tile/> Erişim Tarihi: 20.12.2022.

Hauer, C. (2021). *Paris: Azulejo géométrique, une oeuvre de l'artiste portugais Manuel Cargaleiro, décor mural coloré de la Station Champs-Élysées-Clemenceau-VIIIème*, <https://www.parisladouce.com/2021/01/azulejo-geometrique-station-champs.html> Erişim Tarihi: 25.12.2022.

Henriques, P. (2001). *Arte no Metropolitano de Lisboa* In Rollo, Maria Fernanda [direcção] - *Um Metro e Uma Cidade: História do Metropolitano de Lisboa*, 2001, vol. 3, Metropolitano de Lisboa, Lisboa.

Lancaster, M. (1996) *Colourscape*, Academy Editions, London.

Lobo, C & Pernão, J. (2010). "Glazed Tiles as an Improving Element for Environmental Quality in Urban Landscape", *Colour: Design & Creativity* 2010 (5) 1–12.

Lobo, C & Silva, F. M. (2012). "For the emotional quality of urban territories – glazed tiles claddings design". (Ed. Yong Gu Ji) *Advances in Affective and Pleasurable Design*, 695-704, CRC Press, United States of America.

Maden, D. A. & Avlar, E. (2017) *Yer Altı Metro İstasyonlarındaki Yolculu Alanların Görsel Konfor Açısından Değerlendirilmesi: Kadıköy ve Kartal İstasyonları Örneği*, *Megaron*, Cilt:12, Sayı: 1, s:13-26 DOI: 10.5505/megaron.2017.43043

Mansfield, I. (2019) "The special tiles at London Underground's Bethnal Green station", <https://www.ianvisits.co.uk/articles/the-special-tiles-at-london-undergrounds-bethnal-green-station-28848/> Erişim Tarihi: 27.01.2023.

Meco J. (1989) *O Azulejo em Portugal*, Publicações Alfa, Portugal.

Miguel, I.P (2020). "Metro de Lisboa tem novo ano recorde. Empresa transportou 173 milhões de passageiros em 2019", <https://jornaleconomico.pt/noticias/metro-de-lisboa-tem-novo-ano-recorde-empresa-transportou-173-milhoes-de-passageiros-em-2019-540746> Erişim Tarihi: 18.12.2022.

- Miranda, A. F. P. (2018) *Arte no Metropolitano de Lisboa O Caso da Estação Entre Campos: As Obras de Bartolomeu Cid dos Santos*, Faculdade de Letras da Universidade do Porto.
- Pelle, K. D. 2008:389). *Encyclopedia of World's Fairs and Expositions*. John Findling (ed.) McFarland & Company, Inc., North Carolina, ISBN 978-0-7864-3416-9.
- Pideci, G. Ş. (2016). “Europalia Arts Festival Türkiye – Uluslararası Sanat Festivali”, <https://indigodergisi.com/2016/01/europalia-arts-festival-turkiye-uluslararasi-sanat-festivali-belcika-bruksel-avrupa-turkiye-kultur-sanat-festivali-sadik-koksal/> Erişim Tarihi: 10.01.2023.
- Rodrigues, M. F. (2018). “The Portuguese Tiles of the Açude’s Museum: a Dialogue Between Collection and Architecture”, *Programa de Pós-Graduação em Memória e Acervos*, 149 p. Dissertação (Mestrado em Memória e Acervos), Fundação Casa de Rui Barbosa, Rio de Janeiro.
- Shadwell, I., (2010) *Public art life walking tour*, <https://theartlife.com.au/2010/public-art-life-walking-tour/> Erişim Tarihi: 03.01.2023.
- Silva, R. H. (1989) *Azulejos de Maia Keil*. In: Keil, Maria Maria Keil: *azulejos*. Museu Nacional do Azulejo, 1989:13, Lisbon.
- Ström, M. (1995) “Public Art and Transportation. Past, Present, and Future”, *A Brief Survey IN International Symposium on Public Art: Expectation of Public Art to the 21st Century, to Establish a New Artistic Living Environment: actas. Kaohsiung Museum of Fine Arts, Kaohsiung (Taiwan)*.
- URL 1: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes/> Erişim Tarihi: 10.01.2023.
- URL 2: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Lizbon> Erişim Tarihi: 05.01.2023.
- URL 3: <https://www.metrolisboa.pt/company/> Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- URL 4: <https://youtu.be/TkPf7kmB5N4> Erişim Tarihi: 15.01.2023.
- URL 5: <https://www.metrolisboa.pt/company/know/brief-history/> Erişim Tarihi: 10.01.2023.
- URL 6: <https://www.topviewnyc.com/packages/history-of-the-new-york-city-subway> Erişim Tarihi: 20.01.2023.
- URL 7: <https://pissanoceramicashop.com/metro-tiles-the-iconic-ceramic-tile-of-the-20th-century/> Erişim Tarihi: 15.01.2023.
- URL 8: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes/> Erişim Tarihi: 25.01.2023.
- URL 9: <https://124.im/AnEOTjW> Erişim Tarihi: 07.01.2023.
- URL 10: https://www.stib-mivb.be/article.html?l=en&_guid=6085adb2-fe10-3710-4b83-9dffbeb59f4e Erişim Tarihi: 13.01.2023.
- URL 11: <https://124.im/orX> Erişim Tarihi: 07.01.2023.
- URL 12: https://www.stib-mivb.be/article.html?l=en&_guid=6085adb2-fe10-3710-4b83-9dffbeb59f4e Erişim Tarihi: 15.01.2023.
- URL 13: <https://www.visit-plus.com/node/4922> Erişim Tarihi: 16.01. 2023.
- URL 14: <https://www.wmata.com/initiatives/art-in-transit/ait-archives.cfm> Erişim Tarihi: 16.01.2023.
- URL 15: <https://ceramicadecor.ru/blog/keramika-v-metro/> Erişim Tarihi: 16.01.2023.
- URL 16: <https://www.the500hiddensecrets.com/hungary/budapest/discover/underground-secrets> Erişim Tarihi: 16.01. 2023.
- URL 17: <https://www.the500hiddensecrets.com/hungary/budapest/discover/underground-secrets> Erişim Tarihi: 16.01.2023.
- URL 18: <https://www.britannica.com/biography/Hector-Guimard> Erişim Tarihi: 25.01.2023.
- URL 19: https://pt.wikipedia.org/wiki/Lista_de_obras_de_arte_na_Linha_1_do_Metrô_de_São_Paulo Erişim Tarihi: 16.01.2023.
- URL 20: <https://tr.pinterest.com/pin/29695678778471608/> Erişim Tarihi: 16.01.2023.
- URL 21: https://es.m.wikipedia.org/wiki/Archivo:Ribeiro,_Rogerio_-_Azulejos_para_Santiago_-_mSanta_Lucia_f01.jpg Erişim Tarihi: 16.01.2023.
- URL 22: <https://theculturetrip.com/europe/sweden/articles/a-tour-of-stockholms-underground-subway-art/> Erişim Tarihi: 16.01.2023.

- URL 23: <https://www.parcjeandrapeau.com/fr/art-public/la-ville-imaginaire/> Erişim Tarihi: 08.01.2023.
- URL 24: <https://mobilidade.estadao.com.br/meios-de-transporte/linha-1-azul-conheca-a-historia-da-primeira-linha-de-metro-de-sp/> Erişim Tarihi: 07.01.2023.
- URL 25: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes-2/cidade-universitaria/> Erişim Tarihi: 12.01.2023.
- URL 26: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes-2/marques-de-pombal-linha-amarela/> Erişim Tarihi: 15.12.2022.
- URL 27: <https://www.metrolisboa.pt> Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- URL 28: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes-2/oriente/> Erişim Tarihi: 12.01.2023.
- URL 29: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes-2/oriente/> Erişim Tarihi: 12.01.2023.
- URL 30: <https://124.im/A2x> Erişim Tarihi: 25.01.2023.
- URL 31: https://www.jf-parquedasnacoes.pt/p/arte_urbana_yayoi_kusuma Erişim Tarihi: 15.01.2023.
- URL 32: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes-2/oriente/> Erişim Tarihi: 05.12.2022.
- URL 33: <https://www.metrolisboa.pt/viver/arte-nas-estacoes-2/oriente/> 6Erişim Tarihi: 16.01.2023.